

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка
Національна академія наук України

*КРИМ:
АКТУАЛЬНІ
(РЕ)ВІЗІЇ*

Київ – 2017

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України

**КРИМ:
АКТУАЛЬНІ
(РЕ)ВІЗІЇ**

Київ — 2017

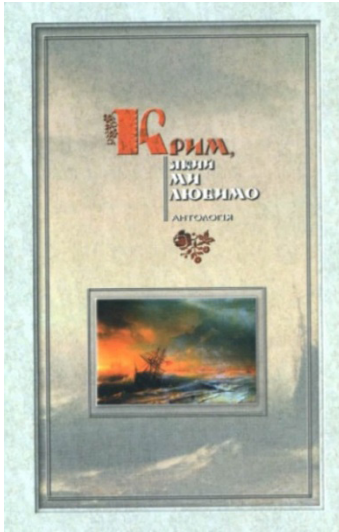
Видання знайомить читачів з матеріалами Круглого столу «Крим: ретроспективи й перспективи», проведеного в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України в рамках «ДНЯ КРИМУ У КИЄВІ» (листопад 2016) під гаслом: «Науковці та письменники про Крим». Захід, на якому обговорювалися шляхи деокупації Криму, було ініційовано Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України й проведено за участю науковців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Інституту історії України НАН України, зокрема, й авторів збірника документів і матеріалів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940-2015)», Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Києві (з 2016 р.), представників кримськотатарського народу, громадських активістів тощо.

До цих матеріалів долучено також наукову розвідку Людмили Тарнашинської «Маєстат сонячного півострова: кримський профіль України», основою якої став текст вступної статті до впорядкованої нею антології «Крим, який ми любимо» (Університетське видавництво «Пульсари», 2016).

Сукупно видання дає візію історії, культури, сьогоденних проблем Криму. Розраховане на дослідників, широке коло читачів.

Наукова редакція, упорядкування, макет: Людмила Тарнашинська
Обкладинка: Юлія Григорчук

МАЄСТАТ СОНЯЧНОГО ПІВОСТРОВА: Кримський профіль України¹

*Світло історії освітло цей край на
ціле тисячоліття раніше, ніж зазорили
його перші промені для найдревніших
центрів нашої державності...*

Юліан Кулаковський,
«Прошлое Тавриды»

КРИМ – цілющий союз сонця й землі, моря і гір. Край, оповитий легендами, оспіваний у піснях. Надзвичайна пам'ятка природи й культури. Живий музей витівок живої природи. Суміш лаванди, ялівцю, розмарину, – справжній коктейль найвищої естетичної проби. А ще – цілий букет різних національностей...

Півострів Крим має цілу історію зміни історичних назв – від Таврія або Тавріка (від назви народу – таврів), зафіксованих анонімним автором ІУ ст. до н. е. – до сучасної тюркської назви Крим. Попри різні топонімічні трактування впродовж віків, від середини ХУІ ст. на європейських картах зустрічається її латинізована форма *Crimea*, хоча існували й інші назви й різні адміністративні обсяги (зокрема, в часи Російської імперії Таврійська область, Таврійська губернія, яка проіснувала до 1921 р., коли Кримський ханат було анексовано Московією).

На території сучасного Криму у давнину існували різні держави: у середині I тисячоліття до н. е. на берегах Північного Причорномор'я заснували декілька своїх колоній вихідці з Греції: тут виникли дві грецькі держави: Херсонес і Боспор, на сході Криму греки заснували м. Пантікапей з центром – Акрополь на горі Митридат, який згодом перетворився на автократичну державу – Боспорське царство (охоплювало східну частину півострова і Таманський півострів). Відомі й інші грецькі поселення, що

¹ В основу студії лягла вступна стаття до антології «Крим, який ми любимо» (К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2016).

спеціалізувалися на вирощуванні винограду й оливкових дерев, риболовлі. Від I ст. до н. е. до III ст. н. е. Крим був поневолений Римською імперією.¹

Ще в V ст. давньогрецький історик Геродот відвідав побережжя Чорного моря (аж до Ольвії) і залишив нам чи не найперші свідчення про життя скіфів (так називали їх греки, хоча самі вони називали себе сколотами), вирізнивши їх з-поміж інших народів і вперше в античній літературі описав природу, життя, побут, культуру скіфів і споріднених до них племен савроматів (сарматів). Ці свідчення стали фактично канонічними, хоча життя потребувало нових досліджень і уточнень, значну частину яких було зроблено й тими, хто був тісно пов'язаний з Україною.

Так, детально ознайомитися з минулим Тавриди можна зі сторінок перевиданої 2002 р. Інститутом сходознавства імені А. Кримського НАН України книги «Прошлое Тавриды» (перше видання було здійснене в 1906 р., друге – 1914 р. в Києві), що належить перу Юліана Андрійовича Кулаковського (1855 – 1919), професора Університету ім. св. Володимира, члена-кореспондента Російської академії наук, котрий увійшов в історію як видатний дослідник античності, археолог і візантолог. Учений, якого цінувала, зокрема, Леся Українка, писав, що зв'язок Криму з античним світом і великою еллінською культурою становить особливу привабливість історії цієї землі, щедрої внаслідок цього на невичерпні археологічні багатства. Археологічними дослідженнями в Криму учений займався з 1890 по 1900 рік (з невеликими перервами), зокрема у Керчі, досліджуючи на території давнього Пантікапея зразки пам'яток християнської погребальної культури, також він був серед перших дослідників некрополя Керчі, Анапи, збирав матеріали для створення археологічної карти Криму, обстежуючи чималі території краю. Учений дослідив руїни храмів в окремих поселеннях, на деяких знайшов невідомі досі грецькі й християнські написи, фрески, збережені тексти, оглянув рештки будівель Мангуп-Кале, Судака, Гурзуфа, Керчі, печерні міста (Бакла, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен), доповнив дані про погребальні споруди епохи бронзи й раннього залізного віку, т. зв. дольмени, збирав давні монети, що допомогло встановити, скажімо, хронологію царів Боспора. тощо. Історичні відомості він збирав також, спілкуючись із татарським населенням. Ю. Кулаковський підкреслював, що сліди древньої культури у гірській місцевості відмінні від тих, що збереглися в степу.

¹ Історичні колізії віддзеркалено в сотнях легенд, що переходять з тисячоліття в тисячоліття, частину їх зібрано у виданні: Легенды Крыма. – Упорядник М. Філатова. – Сімферополь: «Бизнес-информ», 1996 та ін.

Завдяки скрупульозному вивченню матеріалів йому вдалося підтвердити або навпаки, заперечити низку археологічних знахідок своїх попередників, внести істотні зміни в мапу археологічних відкриттів, зокрема тих, що стосуються пам'яток християнської культури – ці відкриття допомогло встановити місця поселень древніх народів, наприклад, готів. Цікавими були і його розкопки Ольвії. Взагалі життя й діяльність цього вченого, що дістав освіту у Києві й тривалий час був пов'язаним із Кримом, зібрані й узагальнені доктором історичних наук Лесею Матвеевою, сповнені цікавих сюжетів, колізій, фактів, що будуть цікавими не тільки фахівцям.¹

Складне історичне минуле краю, колоніальний характер торгівлі та інші чинники призвели до того, що, як твердять дослідники, Боспор, Херсонес, Судак, Кафа лише епізодично відігравали роль регіональних економічних центрів, тоді як переважно ця земля тривалий час була осередком колоній і провінцій, підпорядкованих середземноморським державам. Дослідники підкреслюють, що практично вся історія Криму аж до 1783 року була історією співіснування й змагальних потуг середземноморської і кочової культур. А вже після цієї дати «порубіжність Криму визначалася складною взаємодією Росії й Туреччини, у вираші від якої в середині ХХ ст. виявилася Україна».² Більше того, Кримський півострів має свою соціокультурну специфіку через те, що географічно він виявився на перехресті християнської і мусульманської цивілізацій. Це визначило не тільки високу міграційну рухливість, що мала виразне етнічне забарвлення, а й цілий комплекс переваг і проблем, які давалися взнаки протягом усього періоду його розвитку і зрештою позначилися на його історії та культурі.

Історик Іван Крип'якевич, аналізуючи відому працю Юрія Липи «Призначення України» (Львів, 1938), зокрема, зазначає, що «Чорне море, мало ще більше зрозуміння в тодішній Україні (йдеться про добу Хмельниччини – Л. Т.), бо козацькі походи зробили його незвичайно популярним, і ніде в Європі географія чорноморських берегів не була така відома, як у нас...».³ Він же й відзначає той факт, що в часи Б. Хмельницького, в період мирних

1 Див.: Кулаковский Юлиан. Прошлое Тавриды. – Вступительная статья докт. истор. наук Л. Матвеевой. – Киев: Стилюс, 2002. – С. 3-75 [Серія „Наукова спадщина сходознавців”].

2 Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях». Відповідальний редактор В. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 23.

3 Іван Крип'якевич. «Відвічна вісь» України // Наш Крим. Випуск І: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму/За ред.. Д. С. Гордієнка та В.В. Корнієнка. – Київ, 2015. – С. 106.

і приязних відносин із Кримом і Туреччиною, «чорноморська торгівля почала сильно зростати». Її промотором був, як зазначає історик, молдаванин чи молдавський українець Остафій Астаматій (Остаматенко), що «з доручення гетьмана позавадив митниці на південній і північній границі України. Пізніше, за Дорошенка, він був українським послом при Порті, – доказ, яке значіння в українсько-турецьких взаєминах мала торгівля».¹

Важливим фактором своєрідності Криму було те, що він відігравав неабияку роль у торговельних зв'язках Сходу й Заходу. Частина Шовкового шляху, що з'єднував Азію та Європу, зокрема, через кримський півострів, пролягав через Україну, що перетворювало її на важливу торговельну артерію. Із допомогою просторової уяви легко окреслити собі зафіксований в історичних документах такий непростий маршрут: морем із Трапезунда чи сушею через Кавказ товар доставляли до кримських портів, звідки він (так само морем або сушею) тримав курс на захід. Далі, як свідчать дослідники, морем кораблі йшли уздовж берегів Північного Причорномор'я, зходячи у порти Дашева, Білгород-Дністровського, Кілії та ін. Сушею торговельні каравани прямували степом через Перекоп до Дніпра – зазвичай, у напрямку Тамані, де була головна Дніпровська переправа. Далі маршрут розгалужувався у трьох напрямках: перший – сушею уздовж або човнами по Дніпру на північ до Києва, другий – через Південний Буг на Волинь і Галичину, третій – до Дністра, звідки різними напрямками до Європи. Ю. Кулаковський, зокрема, на підставі вивчення нумізматичних пам'яток встановив, що місцевості Київської, Полтавської і Харківської губерній мали торговельні зв'язки з побережжям Понта. Не будемо вдаватися в історичні колізії розвитку й занепаду цих торговельних шляхів, пов'язаних з новими географічними відкриттями, зміною торговельних ринків, зосередимося на інших, ближчих до нас питаннях, які резонують у нашому сьогоденні.

Згадаймо хіба що Кримську війну 1853 – 1856 рр., у яку була включена Україна, на території якої «фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс основний тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат (лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тисяч українців».²

1 Там само. – С. 106; У цій же студії (передрук із публікації 1939 р.) І. Крип'якевичем подано проект українсько-турецької морської конвенції – надзвичайно цікавий документ, найімовірніше, доби Хмельниччини, що засвідчує, «як усебічно українська політика того часу трактувала чорноморську проблему» (С. 106).

2 Крим: шлях крізь віки... – С. 234.

Чи не кожне кримське місто чи селище має свою давню й славу історію, яку можна розповідати годинами. Та в цій низці пам'ятних місць особливу роль в історії багатьох народів відіграв Херсонес, заснований древніми греками на південно-західному березі Криму в 528 році до нашої ери. Вже в I столітті тут з'явилися перші християни -- і цей факт виявився особливо значимим для Київської Русі. Саме в Херсонесі (Корсуні) князь Володимир у 988 році прийняв християнство як офіційну, державну релігію на Русі (зрікшись язичництва і відмовившись від інших варіантів релігійних учень), яке в системі його нових різнобічних реформ гальмувало розвиток держави – цим самим він продовжив справу своєї бабусі княгині Ольги. Тут же Володимир вінчався з візантійською принцесою Анною, першим з іноземних владик добившись такої честі.¹

Тож християнські народи вже сотні років вшановують Херсонес як святе місце, а вчені знаходять тут все нові й нові артефакти дивовижної історії, в якій переплелось минуле римлян, візантійців, скіфів, гунів, хазарів, печенігів, половців, татаро-монголів та ін. З-поміж таких дивовижних артефактів можна назвати незвичні «бюлетені», якими користувалися засновники Херсонесу – греки під час виборів, які проводилися за канонами афінської демократії: щоб заощадити дорогий папірус, вони «записували» імена своїх кандидатів на скалках битого керамічного посуду. Таким чином доведено, що найдавнішим на наших землях свідченням демократичних виборів понад дві з половиною тисячі років.

За даними демографів, на сьогоднішній день на кримському півострові мешкає лише чотири етнічні спільноти, котрі мешкали тут здавна: це кримські татари, караїми, кримчаки й маріупольські греки.² Однак відкритість півострова з його толерантністю до мігрантів і водночас нестача робочих рук, а надто експансія Російської імперії в Криму та політика вимушеного переселення як стратегія СРСР – все це позначилося на демографічній структурі півострова. Так, мешканців Криму викошував голод 1921 – 1923 рр. (після подій революції й громадянської війни 1917-1920 рр.): за документальними даними кількість голодуючих становила 53% населення Криму, а загальна чисельність тих, хто загинув у ці роки від голоду, за різними оцінками коливається в межах 100-150 тисяч осіб (15% населення Криму), майже 66% померлих становили кримські татари, багато сіл півострова вимерли повністю; 96 тисяч осіб, як свідчать

1 Див.: Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989.

2 Див. про це: Крим: шлях крізь віки...– С. 35-39.

сучасні історики, забрав червоний терор 1920 –1921 рр. (у розстрільних списках були не тільки білогвардійці, а й звичайні мешканці, тож «...це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни» – задокументовано в листі з Ялти від 4 грудня 1920 р.); наслідком терору проти кримськотатарської інтелігенції (а потім і до всього кримськотатарського народу) у 1928 –1930 рр. стало те, що, як свідчать архівні джерела, від політичних репресій постраждало щонайменше 3500 татар під приводом боротьби з «націоналістами»; велику кількість осіб розчавив маховик Великого терору в Криму (1937 –1938 рр.), коли боротьба з «ворогами народу» велася за національною ознакою, однак, як свідчать історики, переконливої статистики щодо кількості жертв не існує¹ (хоча не достовірно відомо, що не існувало жодного найдрібнішого села, якого б не торкнулися репресії). Найбільш працездатну частину населення – понад 85 тисяч чоловік в роки другої світової війни окупаційна німецька влада відправила на роботу до Німеччини. Особливо далася взнаки примусова депортація з півострова кримських татар: внаслідок військової операції 18 травня 1944 р. за межі Криму було депортовано 180 014 осіб кримськотатарської національності (як свідчить статистика, 1944 р. було примусово виселено 230 тисяч татар, болгар, вірменів і греків)², і після закінчення другої світової війни і депортацій населення Криму зменшилося удвічі та становило приблизно півмільйона. На початок 2014 р. на півострові мешкало близько 300 тисяч осіб кримськотатарського народу.

Події другої світової війни також спричинили численні дослідження сучасних істориків, котрі відкривають чимало драматичних і трагічних сторінок. Одну з них заповнюють, очевидно, маловідомі факти про дії в Криму підпільних структур ОУН. Як свідчать науковці, таємні осередки обох відгалужень ОУН (представники організацій Андрія Мельника та Степана Бандери, т. зв. «похідні групи») діяли у Сімферополі, Джанкої, Євпаторії та інших населених пунктах з метою відродження українського життя й поширення національної ідеї. Окрім Українського національного комітету

1 Під час переправи через Керченську протоку періоду евакуації промислових і культурних об'єктів у роки другої світової війни загинула в числі інших культурних цінностей частина документів Кримського державного архіву.

2 Див.: http://gazeta.dt.ua/history/vitchim-narodiv-navischo-stalin-viseliv-davni-etnosikrimu_.html; А також: Мартін-Олександр Кислий. Усні свідчення як джерело для дослідження дитинства кримських татар у депортації////Наш Крим. Випуск І: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму/За ред.. Д. С. Гордієнка та В.В. Корнієнка. – Київ, 2015. – С. 232-235.

підпіллям було створено Український революційний комітет, котрий організував боротьбу проти німецьких окупантів (очолював Микола

Шапар). Незважаючи на репресії німецької окупаційної влади, Головна булава Криму об'єднувала дев'ять повстанських груп. З-поміж 43 імен кримських повстанців, котрі боролися на кримському півострові під егідою ОУН, найбільш відомі громадськості Катерина Мешко (25-річну дівчину з документами на ім'я Ольги Прудник було призначено провідником ОНР(р) у Криму у квітні 1943 р.), Г. Волощук, В. Шарафан.¹

У той час, як радянська пропаганда вперто насаджувала міф про народ-зрадник (до колабораціоналістів автоматично зараховувалися всі кримські татари), у зруйнований війною Крим (а промислові об'єкти, устаткування, майно було як евакуйовано, так і винищено військами, які відступали, – як радянськими, так і німецько-румунськими), московська влада примусово переселяла для його відбудови людей з різних областей Росії, менше – з України. Важкій праці переселенців Крим завдячує тим, що з маргінального краю на околиці імперії перетворився на край садівничої, виноробної, ефірно-олійної промисловості та курортної галузі. Але це ще й величезний внесок України, яка не тільки спрямувала до посушливого степу дніпровську воду, а й суттєво підживлювала транспортні комунікації, електромережі, промислові об'єкти тощо. Внаслідок інтеграції промислових галузей України й Криму цілком умотивовано голови місцевих рад Сімферополя й Севастополя порушили клопотання про приєднання Криму до УРСР, яке було конституційно оформлено і 26 квітня 1954 р. Крим офіційно став складовою частиною України. Історики мають вичерпну відповідь на запитання: «Як і за рахунок яких факторів населення Криму стало переважно російським?»²: вона криється у площині селективної політики колишнього СРСР. Упродовж 1960-1970 рр. населення півострова збільшилося більш ніж на 40%, при цьому механічний приріст (завдяки переселенню) перевищував природній і становив 72% від загального. Починаючи від 1976 р., коли було припинено планову трудову міграцію, розгорнулася непланова, сказати б, стихійна міграція. Цікавий факт: якщо українці зазвичай заселяли переважно північні райони сільськогосподарського призначення, то росіяни – південнобережні. Ще один нюанс: хоча організовані, «планові» переселенці-росіяни значно частіше покидали Крим, аніж українці (внаслідок нелегких умов життя), кількість

1 Див. про це: Крим: шлях крізь віки... – С. 317-318.

2 Див.: Крим: шлях крізь віки... – С. 56-60.

перших зростала. Демографи пояснюють це тим, що в російському приватному сегменті переселенців домінувала нетрудова еміграція – колишні військовослужбовці, шукачі «південної екзотики» тощо (Показова цифра: 48% населення багатонаціонального Криму народжені поза його межами). Це значною мірою утруднювало процеси українізації в Криму, в т. ч. в освітній сфері, основні етапи якої припадають на 1950-ті рр. та період незалежності України. Так, статистика свідчить: на півострові, який донедавна населяло від 600 до 800 тисяч українців (за різними даними), за роки незалежності було відкрито тільки 7 україномовних загальноосвітніх шкіл та кілька десятків окремих класів з українською мовою викладання – тоді як російськомовних – 558. Певну компенсаторну роль у цій ситуації відіграла кримська україномовна громадськість: рухи «Не будь байдужим» («НББ»), «Простір свободи» та ін. Прикметно, що й кримські татари вивчали українську мову, шануючи незалежну Українську державу.

Сучасні історики недаремно формулюють питання про автономію Криму таким чином: «Скільки разів Росія анексувала Крим?» До фактів, зафіксованих історією, додався недавній, ще зовсім свіжий факт анексії Росією Криму 2014 р., що його не сприйняли ані сама Україна, ані цивілізований світ.¹ Його базова ідеологема «Крим#наш», на думку українського історика Руслани Демчук, стала лиш історичним продовженням цілої низки амбіційних імперських «заклинань у дії», з-поміж яких такі міфологізовані Росією геополітичні наративи: «Крим як сакральний топос» (про Херсонес – нібито колиску староруського християнства); «Крим як загроза» (про нібито загрозу існування кримськотатарської держави для Московії); «Крим як шлях до Візантії» і «Крим як метонімія Візантії» (як складові імперської доктрини «Москва – третій Рим»); «Крим як парадиз» (поетичний дискурс з його авторськими кримськими «текстами»); «Севастопольський дискурс» (героїко-патріотичний міфологізований дискурс як маркер радянського Криму); «Крим як втрачений рай» (як нібито болісне переживання української державності на території Криму) і, зрештою, «Крим#наш» – як найзлочинніше втілення ірраціональної геополітики пропутінської політики.²

Українські науковці розгорнули новітній – цікавий і плідний – науковий дискурс джерельної аргументації міжнародній спільноті щодо повернення

1 Див. про це: Крим: шлях кризь віки... – С. 399-413.

2 Див.: Руслана Демчук. «Кримський міф» у контексті імперської парадигми Росії // Наш Крим. Випуск I: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму/За ред. Д. С. Гордієнка та В.В. Корнієнка. – Київ, 2015. – С. 19-33.

Криму до складу України як національно-культурної автономії, побудований на історичних матеріалах присутності України в Криму. Ця неспростовність історичного факту не тільки спростовує старі й нові міфи російської пропаганди, а й дає перспективу для політичних аргументів на користь відновлення геополітичної справедливості, співзвучної сподіванням кримських татар.

А ще Україна дала освітові багатьох спеціалістів, науковців, котрі працювали й працюють у Криму. Так, українські історики здавна не тільки фіксували й досліджували історико-етнічні колізії в житті кримських громад, а й запліднювали атмосферу півострова українським духом, дбаючи про ментальну «українізацію» кримського простору. До таких належать представники роду Смоленських, родоначальником якого став випускник Харківського університету Анастасій Іванович Смоленський, котрий у 1840-1860 рр. працював інспектором і директором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії і вивчав історію Криму. Від 1839 р. був членом Одеського товариства історії та старожитностей. Його онук Леонід Смоленський (1869 –1924), маючи дипломи медичного й історико-філологічного факультетів університетів св. Володимира та Новоросійського, від 1900 р. викладав історію у середніх школах Севастополя й поряд із літературними творами (історична п'єса «Княжа криниця» публікувалася в журналі «Кіевская старина» під псевдонімом і була поставлена на одеській сцені учнем його батька М. Садовським за участю М. Заньковецької) залишив нам також нарис історії взаємин між Запорізькою Січчю і Кримським ханством від ХУІ до кінця ХУІІІ ст. (надрукований 1895 р. також під псевдонімом), де обстоював тезу про їх торговельні, політичні й культурні зв'язки. Не меншу роль у справі розвитку зв'язків Криму та материкової України відігравали й інші дослідники-україністи, скажімо Хрисанф Ящуржинський, Олексій Маркевич, Наталія Полонська-Василенко, Павло Іванов та ін., котрі студіювали кримську проблематику. Так, Хрисанф Ящуржинський, один із провідників українського національного руху в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., перед тим був одним із засновників Таврійської вченої архівної комісії, вів розкопки на територіях античного Херсонеса, Пантикапею, Неаполя-Скіфського, опублікував низку їх результатів. Найцікавішою його працею кримського періоду історик Олександр Музичко називає ту, яка була присвячена долі полонених з України у Кримському ханстві. У кримській землі в середині ХХ ст. поховано учня Володимира Антоновича історика й географа Антіна Синявського (1866-1951).

Тож попри всю драматичну історію, стосунки Києва і Криму, який на різних етапах мав різні, часто трагічні колізії, політичний зв'язок між ними ніколи не переривався.

Прагнення кримських татар повернутися на свою історичну батьківщину стало реальністю лише під час горбачовської перебудови: на кінець 1990 р. у Крим повернулося 97 тисяч кримських татар. А 20 березня 2014 р. Верховна Рада України визнала кримських татар корінним народом, чим розпочався процес законодавчого приєднання України до декларації ООН «Про права корінних народів».¹

Археолог Ю. Кулаковський, зокрема, писав про те, що Крим з його давніми пам'ятками назавжди залишиться для нас найбільш привабливим і чарівним куточком, як у кругозорі археолога, так і дилетанта. Адже кримська земля, де, за його ж словами, «засвітив культурне життя вічно юний геній еллінів», багата на культурні пам'ятки й справжні шедеври будівничої й садово-паркової культури. Спектр культурних надбань якнайширший: це рештки давньогрецьких міст-держав, фортифікаційні споруди, стародавні храми, печерні міста, меморіальні будинки й комплекси, заповідники й музеї, цвинтарі тощо, що належать європейській та ісламській традиціям, – приваблює багатьох шанувальників минулого. Українська держава доклала чимало зусиль для їх законодавчо закріпленого збереження. За статистичними даними, на державному обліку перебуває 1004 пам'ятки архітектури та містобудування, 7227 пам'яток археології, 3861 пам'ятка історії, 520 – монументального будівництва, 273 з-поміж них – національного значення. Зажили слави, зокрема, сім кримських заповідників: Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (заснований 1978 р., статус національного – з 1994 р.), Державний палацово-парковий музей-заповідник у м. Алушка (1990), Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисарай (1990), Державний історико-культурний заповідник у м. Керч (1987), Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М.О. Волошина» (2000), Республіканський історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» (1997), філія Національного заповідника «Софія Київська» – Судацький заповідник (з 1958 р.). Найвідоміші пам'ятки світового рівня Криму включені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: станом на 2013 рік у ньому було зафіксовано 936 об'єктів культурної і природної спадщи-

¹ Багато цікавого містить книжка Д. Ліщука «Українці і кримські татари: що спільного і що об'єднує» (Чернівці, 2014), видана з нагоди 70-річчя депортації кримських татар з Криму.

ни світу, 7 з яких – українські, в т. ч. Національний заповідник «Херсонес Таврійський» як єдиний у Північному Причорномор'ї цілісно збережений зразок античного міста. Проводилася величезна підготовча робота й щодо номінації й інших пам'яток кримського ареалу.¹

Великий науковий потенціал Криму – це також неабияка заслуга Української держави, яка підтримувала й розвивала традиції інтелектуалізації півострова, закладені в XIX ст. професорами М.О. Головкінським, І. Ф. Сінцовим, М. І. Андусовим, Р. О. Пренделем, відомим хірургом М. І. Пироговим, дослідником-етнографом, мандрівником, захисником колоніальних народів і борцем проти расизму М.М. Міклухо-Маклаєм² та ін. З-поміж джерельних документів, які залишили помітний слід у «кримському тексті» – яскравий спогад про Тавриду відомого українського історіографа, першого ректора Київського університету ім. св. Володимира М. Максимовича (1804-1873) – лист до князя П. Вяземського (1792-1878), де автор не шкодує яскравих пієтетних слів на адресу цього благословенного краю: «Незабвенно для меня Черное море и мое плавание по его благоприятным для меня волнам. К нему часто неслись отсюда, вместе с Днепром, мои благословення и печали...».³

Існує солідна джерельна база й зарубіжних істориків і мандрівників, яка прояснює цікаві сторінки минулого півострова, зокрема специфіку життя населення, його побут, звичаї тощо. З-поміж них – відомий «Опис України» (1659) Гійома Левасера де Боплана, французького військового інженера, картографа й письменника, де знайшлося місце й для «опису Криму, або землі татарської»; «Книга мандрів» (Сейяхатнаме) турецького мандрівника XVII ст. Евлія Челебі, котрий ділиться враженнями про землі українські й молдовські XVII ст., зокрема й кримський півострів; французький історик Пьер Шевальє у працях про історію України і Кримського ханства, зокрема в «Розвідці про землі, звичаї, управління, походження і релігії козаків», «Історії війни козаків проти Польщі», «Роз-

1 Див. про це: Крим: шлях крізь віки... – С. 74-76.

2 Прадід М.М. Міклухо-Маклая – уродженець с. Чубковичі на Чернігівщині (нині це Стародубський район Брянської області РФ) запорозький козак Степан Міклуха, котрий заслужив дворянське звання, відзначившись під час взяття Очакова (1788); друга частина прізвища уславленого мандрівника додалася пізніше, під час його експедиції до Австралії.

3 Михаил Максимович. Воспоминание о Тавриде. Письмо к князю Петру Андреевичу Вяземскому // Наш Крим. Выпуск I: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму/За ред. Д. С. Гордієнка та В.В. Корнієнка. – Київ, 2015. – С. 221.

відці про перекопських татар» (1653-1663) розглядає історію й географію Кримського ханства; цю тему продовжив німецький дослідник Йоганн Тунманн у праці «Кримське ханство» (1784); перу французького мандрівника й політичного діяча, учасника Французької революції кінця XVIII ст. Шарля-Жильбера Ромма належить цікавий опис Криму «Мандрівка в Крим в 1786 році».¹

Окремою сторінкою у зміцненні кримсько-українських зв'язків стали 1920-ті рр., коли з Кримом активно співпрацювала ВУАН, історичний напрямок роботи якої очолював Михайло Грушевський. Особливу роль у цьому відігравав Таврійський університет, що виник 1918 р. як філія Київського університету й згуртував довкола себе чимало відомих російських і українських учених, котрі розвивали наукові дослідження вже в роки Української революції та громадянської війни в Росії. 28 вересня (10 жовтня) 1920 р. Рада Таврійського університету обрала ректором славетного ученого Володимира Вернадського (1863 – 1945), котрий у той час перебував у «білому» (врангелівському) Криму й після обрання його на цю посаду у важких умовах розрухи й занепаду наукового й культурного життя на півострові розгорнув активну громадсько-просвітницьку роботу.²

Історичні колізії вплинули на його долю, долі викладацького складу (на наступний після приходу нової, більшовицької влади, розпочалися арешти професури, а реформування університету здійснював фактично ЧК), зміну назви, але в серпні 1999 р. університет дістав статус національного, відновив первісну назву й почав носити ім'я свого другого ректора (1920-1921 рр.) академіка В. Вернадського. Позиція самого Володимира Івановича щодо Таврійського університету була однозначною: «Будь-яка із влад ставилася до нього підозріло, адже вона не була його терпцем. Він не є ані створенням Кримського уряду, ані урядів, що прийшли йому на зміну. Він створений місцевими діячами для народу, інтелігенцією і народом заради науки й просвіти, однаково необхідних усім урядам і дає знання всім необхідні...» («Записка о необходимости *сохранения* Таврического университета

1 Див. про це детальніше у статті «Страницы крымской истории. «Записки иностранцев»» кримського історика, члена Українського ПЕН-клубу Гульнари Бекирової. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/27243007.html>

2 Детальніше про це можна довідатися зі сторінок видання: В. И. Вернадский. Дневники 1917-1921. – Відп ред. К. Ситник, Б. Левшин. – Київ: Наукова думка, 1997.; а також: Л. Тарнашинська. Між розрухою та людським болем. Володимир Вернадський про трагедію Криму 1920 року// Крим, який ми любимо: антологія /авторська ідея, впоряд. вст. ст. Л. Тарнашинської. – К.: Університ. вид-во «Пульсари», 2016. – С. 546-552.

та», 1921).¹ Власне, все це стало приводом відповідної «політичної характеристики» й подальшої неможливості перебування його в Криму.

Низка наукових, науково-дослідних і навчальних установ Криму охоплювала десятки напрямів розвитку сучасної української науки з особливим наголосом на дослідженні ландшафтних, природно-біологічних, мінералогічних та інших особливостей півострова. Школа кримських учених у вивченні різнобічних океанологічних процесів та низка їхніх наукових розробок – незаперечні. Серед найвідоміших наукових установ слід найперше назвати Інститут біології південних морів імені О. О. Ковалевського НАН України (створений 1963 р. на базі Севастопольської біологічної станції), Морський гідрофізичний інститут, який був 1961 р. переданий у систему Академії наук УРСР, а через два роки перебазований до Севастополя, де був створений фактично заново, Кримський науковий центр, заснований 1997 р., до якого ввійшло багато науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, як-от: Відділ сейсмології Інститут геофізики ім. С. І. Суботіна НАН України, Карадагська науково-дослідницька геофізична обсерваторія, Карадагський природний заповідник, Кримська лазерна обсерваторія при Головній астрономічній обсерваторії, Кримське відділення Інституту сходознавства ім. О. Ю. Кримського НАН України, Науково-дослідний інститут «Кримська астрофізична лабораторія», Національна академія природоохоронного і курортного будівництва, Океанологічний центр НАН України у м. Севастополі, Національний інститут винограду і вина «Магарач», Південний науково-дослідний інститут морського рибного господарства й океанографії, Український інститут спелеології і карстології, Український науково-дослідний інститут дитячої курортології і фізіотерапії та багато інших. Це лише дециця з того, що репрезентує науковий та науково-освітній потенціал Української держави в Криму.

З КРИМОМ пов'язано чимало українських митців, котрі вносили національний акцент у своєрідний колорит цього краю. Вони й оспівали цей чудовий край: серед українських мариністів найперше варто назвати Лесю Українку, Михайла Коцюбинського, Олександра Олеся...

Тож перше ім'я, яке спадає на думку, це ім'я Лесі Українки (1871–1913). Адже саме тут народилися її найчудовіші твори: «Кассандра», «Над морем», «Кримські спогади». І це не дивно, адже у Криму поетеса прожила три роки, з них два – в Ялті. Дослідники вирізняють три кримських періоди

1 Цит. за: В. И. Вернадский. Дневники 1917-1921... С.181.

в житті Лесі Українки: 1890 – 1891 рр.; 1897 – 1898 рр.; 1907 – 1908 рр. Лікарі радили юній Лесі Українці теплий клімат. Попри поїздки на узбережжя Болгарії, Італії, Єгипту, Крим зайняв особливе місце в її житті й творчості. Тут, у Криму, 1897 р. Леся Українка познайомилась з С. Мержинським, тут вона написала чи не найкращі свої твори. Перша поїздка 15-річної Лесі до Чорного моря, на грязелікувальний Сакський курорт, відбулася влітку 1890 р. Виснажливе лікування не надихнуло юну Лесю на поезію («яка там пекельна спека була, яка нудьга, як тяжко було зносити грязеві ванни» – такі сумні спогади залишилися в неї). Проте подальша подорож до Євпаторії з її лагідними пляжами можливістю вбирати в себе морські красоти згладила перше враження: тут Леся написала свій перший кримський вірш «Тиша морська», пронизаний мариністичним романтичним настроєм:

*В час гарячий полудневий
Виглядаю у віконце:
Ясне небо, ясне море,
Ясні хмарки, ясне сонце.
Певно, се країна світла
Та злотистої блакиті,
Певно, тут не чули зроду,
Що бува негода в світі!
Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі...*

(«Тиша морська», Євпаторія, 1890, 16 серпня).

Тему першого продовжив і наступний вірш «Граї, моя пісне!», з рядків якого відчувається, як прокидається в молодому серці жага до творчості.

Разом із матір'ю Оленою Пчілкою вони відвідали також Бахчисарай, Севастополь. Бахчисарай, оспіваний Пушкіним і Міцкевичем, надихнув Лесю Українку й на власні рядки: так з'явилися в її доробку «Бахчисарайський дворець», «Бахчисарайська гробниця», що їх можна «підсумувати» одним рядком з останнього вірша: «Тут спочива бахчисарайська слава!» Ялта викликали багато вражень, які вилилися згодом у в ліричному циклі «Подорож до моря»... Серед найпам'ятніших її серцю – Бахчисарайський палац із знаменитим Фонтаном сліз, Байдарські ворота («...виїдемо кінь-

ми через Байдари в Ялту», – напередодні повідомляла Олена Пчілка синові Михайлові маршрут, яким вони збиралися перетнути Кримські гори). Тут, біля Байдарстких воріт, море внизу постало перед ними особливо величним і безмежним, сколихнувши душу незаними досі почуттями:

*Чи се той світ, загублений, таємний,
забутий незабутній рай наземний,
що так давно шукають наші мрії?*

Леся Українка разом із матір'ю були зачудовані краєвидами сонячної Ялти. На думку дослідників, зупинилися вони у готелі «Едінбургський». Мали лише два дні, а тому відвідали найцікавіші для них місця, серез яких і призабуте помешкання в цьому місті (дачу В.К.Цибульського, що по вул. Басейній) поета С. Надсона, талановитого морського офіцера, дитинство і юність якого минули на Київщині, поезіями котрого тоді зачитувалася вся тодішня інтелігенція, і котрий помер у віці 24 років (1888 р.). Помешкання справило на них гнітюче враження своєю пустою й занедбаністю, що згодом вилилося у вірші Лесі Українки «Надсонова домівка в Ялті». Усе це невдовзі знайде відображення у віршах «Бахчисарай», «Бахчисарайський дворець», «Байдари», «Мердвен» (в якому знайшла поетичне втілення легенда про Чортові сходи), «Надсонова домівка в Ялті» та ін. Пізніше поетеса додасть до них вірші «Безсонна ніч», «На човні», «Негода» та інші, написані під враженням перебування улітку 1891 р. в Євпаторії. Зібрані воедино, вони й складуть названий цикл.

*...Нехай я отруєна злою журбою.
Та в пісні на всяку отруту є лік;
Ми слухали пісню морського прибою, –
Хто чув її раз, не забуде повік, –*

написала Леся Українка 15 грудня 1897 р. у Ялті (вірш «Зимова ніч на чужині»). Так, Крим був для неї чужиною, вимушеним місцем перебування, про що вона з гіркотою писала матері («Нема що казати, сторона ця хоч людьми зневажена, та богом не забута, коли б тільки не була така чужа...»), але водночас подарував їй немало натхненних годин і чимало чудових рядків. Мешкала вона тоді за адресою: вул. Катерининська, дача Ліщинської (за радянських часів Літкенса), де було створено її музей. Історія

його народження непроста: 1991 р. до 120-річчя з дня народження поетеси в Ялті гостинно відчинила двері експозиція «Леся Українка і Крим», а через кілька років, згідно з наказом Ялтинського міськвиконкому від 10 вересня 1993 року, вона отримала статус музею Лесі Українки на правах відділу Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею. За кілька кроків ліворуч від чепурного двоповерхового будиночка з дерев'яними балконами, позначеного впливом мавританського стилю, – пам'ятник Лесі Українці (1972 р., скульптор – Галина Кальченко, архітектор – Анатолій Ігнащенко): на невисокому постаменті бачимо силует поетеси, втілений у бронзі; замріяна (чи задумлива), вона немовби вслухається у шум прибою... Так, Лесина душа таки зріднилася з морем, інакше б вона не написала такі промовисті рядки: «Летючі зорі падали в море. Берега було не видно в темряві, тільки далеко-далеко горіла громадка вогнів, мов стожар. Глибоке небо немов промовляло до неба огнисті слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну поему» (оповідання «Над морем»).

Наступний, другий цикл «Кримські відгуки» з'явиться через кілька років і охопить враження поетеси від проживання у Ялті з червня 1897 р. по червень 1898 р. До нього ввійдуть поезії «Імпровізація», «Уривки з листа», «Мрії», драматична поема «Іфігенія в Тавриді», «Весна зимова»... Саме під час цього перебування у Криму вона познайомиться з Сергієм Мержинським, час сердечної дружби з яким принесе їй немало позитивних емоцій, зокрема й від спільної подорожі на Ай-Петрі. Тут, на Ай-Петрі, народилася чудова метафора, співзвучна драматичній долі самої поетеси: названа нею «ломикаменем» квітка, що виросла на камяній скелі під спекотним південним сонцем. Сергію Мержинському Леся присвятила вірш «Порвалася нескінчена розмова»...

Крим значною мірою сприяв народженню й реалізації нових творчих задумів поетеси. Поема «Місячна легенда», оповідання «Над морем», драма «Руфін і Прісцилла», діалог «Айша і Мохаммед», а також вірші, що залишилися поза циклами («За горою блискавиці», «Хвиля», «Полярна ніч», «Народ пророкові», «Спогад з Євпаторії») носять відсвіт особливого кримського настрою Лесі Українки. Тут вона редагувала й свою знамениту «Кассандру», виношувала нові творчі ідеї, зокрема ті, що стосувалися життя кримськотатарського народу. Людина допитлива й толерантна, вона цікавилася життям, побутом, мовою кримських татар, їхньою культурою, зокрема фольклором, вивчала легенди, змальовувала найчастіше вживані татарами фігури: хрести, зірки, меандр тощо. У листі 1891 р. вона звертається до свого дядька,

відомого історика, дослідника української народної творчості, професора Софійського університету М. П. Драгоманова: «Хотіла б я одну річ видати, се, власне, узори татарські, що я в Криму збрала, єсть їх чимало і дуже хороші, ще й надто подібні на українські...» (на жаль, ті етнографічні замальовки не були надруковані: загубилися в архівах Драгоманова). Мабуть, тому вона з такою любов'ю оспівує красу молодой дівчини-татарки в національному одязі у вірші «Татарочка», на що надихнули її враження від Бахчисарая. Тим більше, що багатьом відомі слова-роздуми Олени Пчілки: «Хто скаже, чи до нас прийшло те шиття й взірці, чи може то бранки-українки лишили по собі традицію такого вишивання»: вони протягують нитку історії через віки.

Мусульманська тема цікавила Лесю Українку особливо, можливо, під впливом наукових праць ученого-сходознавця Агатангела Кримського, зокрема, Мусульманство і його будучина»: ще в квітні 1907 р. у Ялті написала вона невеликий драматичний діалог «Айша і Мохаммед». Це інтерпретація легенди про кохання основоположника мусульманської релігії Мохаммеда до юної Айше, на якій він одружився після смерті своєї дружини Хадіджі: п'єса була поставлена на любительських сценах.

Мала вона і більш вагомні задуми. Так, у листі до матері 16 лютого 1908 р. з Ялти Леся писала, наперекір усім своїм недугам: «...Хочеться, коли буде знов прояснення (йдеться про здоров'я – Л.Т.), написати маленьку історичну повість з татарсько-українських часів (приятель малого, українця-сина бранки - і татарочки-селянки, незважаючи на традиційний антагонізм старшого покоління, потім дальша доля сеї пари, таки розлученої життям...»). Загострення хвороби, відтак від'їзд до Кавказу та Єгипту, а потім і смерть 1 серпня 1913 р. перекреслили всі нездійснені Лесині задуми.

Але перед тим було ще два Лесиних приїзди до Криму. Наприкінці травня 1898 р. Леся (після важкої операції у Відні) разом із матір'ю та сестрою Ольгою (їх незабаром замінить Лесин брат Михайло) вирушають на південь. «Нарешті добилася до сталої домівки» (Так вона називає будинок Мічри на Фонтанній вул., що в радянські часи перейменували на вул. Революції), -- напише вона 10 червня у листі до М. Павлика з Євпаторії, яка дала їй притулок на два місяці.

*Нічко дивна! тобі я корюся.
Геть всі темнії думи сумні!
Не змагаюся вже, не борюся,
Потопая в сріблястому сні, –*

писала Леся, повністю віддавшись сонцю, морю й мінливим настроям. Відомі її рядки з листа М. Драгоманову: «А тут саме сонце та море своїм блеском та грою додає мені одваги і надії». А ще вона зізнавалася: «Я вчилася пісні з морського прибою...» («Зимова ніч на чужині»). З того прибою й зродилися вірші «Безсонна ніч», «На човні», «Негода», вперше опубліковані у львівському журналі «Зоря» (поч. 1893 р.) разом із іншими поезіями, написаними в Криму під загальною назвою «Кримські спогади» з посвятою братові Михайлу. Цикл «Кримські спогади», а також закінчена у Євпаторії поема «Місячна легенда» з присвятою матері Олені Пчілці, стали окрасою першої поетичної збірки Лесі Українки «На крилах пісень» (побачила світ 1893 р. за редакцією І. Франка). Пізніше, вже влітку 1904 р. у поезії «Спогад з Євпаторії», пропливаючи повз кримські береги до Єгипту, Леся Українка напише:

*Чи се ж та «країна світла»
і прозорої блакиті,
де колись я забувала,
що десь є негода в світі?*

Востаннє вона пропливала тут 1913 р.: саме був травень, і кримська земля буяла весняним квітом.

...У Ялті, неподалік від набережної, по вулиці Літкенса, 8, перед будинком, у якому жила поетеса і в якому розташувався її музей¹, було встановлено пам'ятник вічно юній Лесі Українці. Кожен, хто тут бував, ніколи не забуде своє перше емоційне враження: ніби стомившись від бід і випробувань, присіла вона на камінь спочити, подивитися на море... Та так і завмерла в задумі навечно, вбираючи в груди п'янке повітря «країни світла»...

Але не тільки Леся Українка цікавилася кримськотатарською темою. Її сучасник – український письменник, публіцист, поміщик-меценат, одnodумець і соратник Є. Чикаленка, В. Смиренка, близький друг Михайла Коцюбинського, голова Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці Володимир Леонтович (1866 – 1933) настільки перейнявся колористикою життя кримськотатарського народу², що написав історич-

1 Віртуальну екскурсію музеєм можна здійснити за електронною адресою: Режим доступу: <http://lesiaukrainka.crimea.ua/virtualno1.htm>

2 Леонтовичі (Володимир та Юлія) одружилися влітку 1886 р. у Криму, тоді ж відбулася їхня весільна подорож кримським краєм і ознайомлення з кримськотатарським життям.

ко-фантазійну повість-застереження «Абдул-Газіс» (1903), присвятивши її молодій дружині. Твір було опубліковано тільки після повалення царизму, 1918 р., в період активних змагань українського народу за свою незалежність, оскільки царська цензура заборонила друк повісті з огляду на її нібито «тенденційність», а насправді через те, що автор насмілився порушити проблематику поневолених народів. Цей твір цілком можна було би віднести до літературних творів т. зв. альтернативної історії (на час написання твору це так і виглядало), якби не події в Криму новітньої історії (маю на увазі як 1944 р., так і 2014 р.), що своєю реальністю скасовують цей «код» альтернативності й дають всі підстави говорити про дивовижну прозорливість українського письменника, котрий фактично відобразив майбутні події в Криму через призму кримськотатарського народу більш ніж за сорок та сто років до майбутніх подій. Тут розкрито хижацьку природу імперської Росії, котра гнобила поневолені народи, примножуючи власну силу за рахунок експлуатації чужих природних і людських ресурсів. Казкова країна Дейлам за правління недалекого хана Магомета Оглі стає завойованою російським царством – така колізія дозволяє письменникові порушити цілу низку морально-етичних проблем: патріотизму, зрадництва, підступу, макрутства, вибору на користь «сильнішого», нелегкого шляху до прозріння тощо.

Цей твір В. Леонтовича, у якому автор заявив про себе як апологет національно-визвольної проблематики, на жаль, мало відомий широкому читачеві, фактично був твором провіденційного застереження для нащадків: за допомогою художньо-образних засобів, арсеналу казково-фантазійних образів, символів, кодів він викривав жорстоку колонізаторську політику російської імперії, здатної скористатися будь-якою «слабинкою» сусідів, аби поневолити й розграбувати їхній край. Доречно тут буде цитата зі статті літературознавця Алли Диби: «Володимиром Леонтовичем у повісті «Абдул-Газіс» створена своєрідна тривимірна фантазійна реальність кримсько-татарського народу: мертве місто карів та їхнє меморіальне кладовище (*могила*), татари у Тавриді (*рабство*), Ханство Дейлам (*новітнє загарбання*), яка повністю накладається на відомі Леонтовичу, а відтак і нам, нащадкам, кримсько-татарські реалії, бо ж тут і прадавня історія цього стражденного народу, і сталінська депортація, і нині суще поневолення кримських татар росіянами. Цей спектр описаних Леонтовичем реалій повністю відповідає й українській міфологемі, коли перше – це Берестечко, друге – повне знищення царизмом За-

порізької Січі й закріпачення українців-козаків, третє – сучасна агресія Росії проти України...».¹

З Ялтою пов'язане ім'я й Степана Руданського (1833 – 1873), письменника і як його ще називали сучасники, санітарного батька Ялти. Автор цікавих віршів, балад, циклу історичних поем (як-от «Віщий Олег», «Мазепа, гетьман український», «Іван Скоропада», «Павло Полуботок», «Вельямін», «Павло Апостол», «Мініх» та ін.), співомовок, перекладів, він був великим патріотом України. А ще дуже любив Крим, куди його закинула доля. Випускник Петербурзької медико-хірургічної Академії, у червні 1861 р. він подає прохання направити його на роботу на південь у зв'язку з хронічним захворюванням легень. Професор академії С. П. Боткін (він же й лікував Степана) допоміг йому в цьому. І ось наприкінці жовтня того ж року Руданський уперше ступив на кримську землю. Їхав сюди з надією і сумнівами впереміш, занотувавши у своєму щоденнику 1 вересня 1861 р.: «А чим-то полудень мене порадує? Чи синє море мене загартує, чи, може, ізнов іржею покрие, сточить, обезсилить? А Кримські гори чи новим здоровлям, чи гробом наділять?».

Приморська Ялта (колись називалося Джалітою) – а саме цьому місту судилося стати останнім прихистком поета – зустрів його нечуваною антисанітарією, а також вразила старим тісним і непристосованим приміщенням міської лікарні на дві кімнати: штат її налічував лікаря, фельдшера, кухарки-прачки і двірника-служника. Мешкало тут тоді близько тисячі душ населення. Тож Степанові Руданському довелося відкласти перо й найперше зайнятися організацією санітарної установи, яка проводила б і наглядала б за благоустроєм і санітарним станом у місті. Так виникає санітарна служба, а далі молодий лікар сприяє побудові водогону, каналізації, пожежної служби, першої в місті ветеринарної лікарні. Степан Руданський робив для Ялти усе можливе. Так, він подарував місту клаптик власної землі – під забудову фонтана з резервуарами: очевидно, душа письменника прагла й рукотворної краси. Обов'язки постійного члена ялтинської санітарної комісії, секретаря комітету з питань благоустрою потребують участі в засіданнях міської управи, активної позиції у розбудові Ялти. А ще ж була лікарська практика, важка, виснажлива, мало оплачувана (бідних лікував безкоштовно) – на рік він отримував 200 рублів, невеликі, як для недеше-

1 Див. детальніше: Алла Диба. «Своїм розумом жити...» Володимир Леонтович про сучасну Україну, її проблеми, болючі реалії і непрості перспективи. Режим доступу: // <http://incognita/day.ua/svoym-rozumom-zhiti.html>

вого міста гроші. Тому 1863 р. Руданський змушений був погодитися на пропозицію зайняти ще й посаду лікаря у маєтках князя Воронцова. Так, 17 вересня 1963 р. Степан Руданський пише до брата Григорія: «Кінчилось уже (не знаю тільки чи надовго) моє тридцятилітнє голодування [...] і я вже зможу кожен день свій обід мати. І тільки то, що обід, а вечери ще за сії гроші мати не зможу – отака-то проклята Ялта. Ні, не проклята, хороша вона, псяюха, та дорого жити». Проте практично все зароблене йшло на оплату проїзду до Масандри, Алупки та інших населених пунктів, де на нього чекали хворі. Так, нібито несумісні з літературним обдарованням побутові справи захоплюють його цілковито, часу на творчість залишається обмаль, проте вміння сконцентруватися заради улюбленої справи допомагали йому й у цьому.

У перші роки роботи в Ялті С. Руданський здійснює подвижницький вчинок: очевидно, наслідуючи приклад свого друга Петра Ніщинського, перекладає «Іліаду» Гомера українською мовою (1862 – 1863). Для цього, окрім латини, поет добре вивчив грецьку, староєврейську мови, простудював стародавню міфологію, історію й культуру Стародавнього Єгипту і, як свідчили сучасники, зібрав чималу бібліотеку з цих питань. Львівський журнал «Правда» 1872 – 1877 рр. опублікував окремі частини перекладу, а повністю весь переклад було видано у Львові 1903 р. – аж через тридцять років після смерті С. Руданського. Саме Олена Пчілка вперше видала книгу творів С. Руданського 1880 року, ще не знаючи, що її старший доньці судились ті ж випробування, що й автору іскрометних співомовок: захворювання туберкульозом, сподівання на море, притулок у тій самій невимовно-далекій Ялті... Намагався перекласти також і «Енеїду» Вергілія, однак осилив тільки частину 1-ї пісні (її було надруковано 1874 р. в часописі «Правда»). Перекладав С. Руданський з польської, німецької, чеської, російської мов. Вивчив також татарську, адже хотів познайомити читача з народною творчістю корінного населення Криму. У його творчій спадщині – також переклад сучасною українською мовою «Слова о полку Ігоревім» (назвавши його «Ігор – князь Сіверський»), а також старогрецьку поему «Батрахоміомехія» («Війна мишей і жаб»).

Робота без вихідних і відпусток (лікар просто боявся залишати без нагляду своїх пацієнтів улітку, коли через спеку загострювалася санітарна ситуація) підривала слабке здоров'я Руданського. Додалися ще й підступи й цькування недоброзичливців, доноси таємних царських агентів за його любов до України, приятелювання з різночинцями (давався взнаки Ва-

луєвський циркуляр 1863 р.), що співпало з епідемією на півдні холери 1872 р. і захворюванням на цю недугу самого Степана Васильовича. Це спричинило нервові потрясіння, спровоковане спробами довести свою правоту й рецидивом туберкульозу. Після дев'яти місяців відчайдушної боротьби зі смертю Руданський помер 21 квітня 1873 р. на руках брата Григорія. Його останніми були словами з відомої пісні «Україно моя мила...».

За дванадцять років самовідданої праці Степан Руданський завоював авторитет серед місцевого населення. Він став почесним громадянином Ялти, його було обрано почесним мировим суддею Сімферопольсько-Ялтинського і Керчинського округу (1867). За розвиток земської медицини нагороджений орденом Станіслава III ступеня (1869), присвоєно чин колезького асесора, а також нагороджений цінним подарунком – годинником фірми «Павло Буре». На жаль, ялтинці не вшанували Степана Руданського ані пам'ятником, ані музеєм – всі, хто хотів віддати данину пам'яті, могли хіба вклонитися його прахові на Полікурівському пагорбі (там, де похований і Карл Іванович Ешліман, котрий довгий час був головним архітектором Південного берегу Криму): тут зусиллями Національної Спілки письменників України на могилі С. Руданського встановлено бронзовий горельєф роботи скульптора Р. Сердюка. Існує в Ялті й вулиця, що носить ім'я С. Руданського, та пам'ятна дошка на будинку 2/9.¹

Так само працював у Криму ще один лікар і український поет, друг і побратим Д. Яворницького Кесар Білиловський (1859 – 1938): туди його відрядили 1910 р., коли на півострові спалахнула холера, призначивши лікарем-інспектором Таврійської губернії; після боротьби з епідемією, через три роки, став лікарем Феодосійського карантину, 1918 р. його звільнено з посади Головного лікаря Феодосійської Морської лікарсько-спостережливої Станції. К. Білиловський закінчив Полтавську гімназію, Лейпцігський і Віденський університети, викладав і працював лікарем у Харкові, а потім у містах Росії.

Через «політичну неблагонадійність» його призначили лікарем у м. Петропавловськ (Казахстан, 1885 – 1891), де він проявив себе як публіцист, декоратор і режисер (в аматорських гуртках). У 1892 – 1898 рр. письменник жив у Петербурзі, працював у медичному департаменті, вів

¹ Детальніше про подвижницьку працю С. Руданського та його літературну творчість див.: Степан Руданський і український Крим: Упорядник Ю. Іваніченко. – Сімферополь, 2012: Кочерга С. Південний берег Криму в житті і творчості українських письменників XIX. – Ялта, 2001; Юрчишина О. Степан Руданський – санітарний батько Ялти//Кримська світлиця, 2007, №18.

активну культурно-просвітницьку діяльність, був одним із фундаторів «Товариства імені Шевченка в Петербурзі», брав участь у виданні двох книжок альманаху «Складка», до чого залучив провідників представників української культури, в організації шевченківських вечорів, листувався з І. Франком, М. Лисенком, Д. Яворницьким, М. Старицьким та ін. Писав поетичні твори (відомі його поеми, зокрема «Про Сірка»), надсилаючи їх на ознайомлення Д. Яворницькому. Така активність привернула увагу властей і його відправили зі столиці на роботу до м. Митава (нині Латвія). За участь у революційних заворушеннях 1905 р. Кесаря Білиловського було заарештовано. Після революції працював старшим інспектором Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції Кримської АРСР; далі обслуговував персонал радянських представництв у Персії. Останні роки життя мешкав у м. Сімферополі, де й помер 1938 р.

Ще одне ім'я, тісно пов'язане з Кримом, – це ім'я Христі Алчевської (1882 – 1931), дочки Олексія та Христини Алчевських, котру Ольга Кобилянська назвала «мевою» (чайкою) – очевидно тому, що ця жінка асоціювалася в неї з морським простором, тоді як самій Ользі Кобилянській моря не судилося побачити. Річ у тім, що свій перший лист Ользі Кобилянській Христя Алчевська написала із далекої Ялти, додавши до нього світлину – це місто видавалося Ользі Кобилянській не тільки далеким, а й загадковим, значною мірою й через те, що було пов'язане і з Лесею Українкою. Сама ж Христина Алчевська завдячує Криму чудовими хвилинами в своєму житті. Ще з дитинства вона тут відпочивала з братами і сестрою. Тут, у Семеїзі, була дача її родини, главою якої був відомий промисловець, банкір і меценат Олексій Алчевський. Однак часто бувала вона й на дачі сестри, дружини відомого архітектора Олексія Бекетова, зятя Олексія Алчевського. Дача знаходилася в тій частині Алушти, яка називається Професорським куточком і де пізніше розташувався музей архітектора Бекетова: ошатний дерев'яний будиночок, споруджений у мавританському стилі на узвишші, звідки відкриваються морські простори. «А нині, до половини російського серпня – Крим, г. Алушта, дача О. М. Бекетова. Я – над морем з Мамою і братами...» (з листа Ользі Кобилянській від серпня 1914 р.). Збереглася низка листів Христі Алчевської, надісланих нею українським літераторам із Ялти, Алушти.

Великий життєлюб, Христя Алчевська культивувала у своїй творчості красу як естетичну універсалію, тож мариністична тема також знайшла віддзеркалення у її поезіях, хоча важко не помітити, що вона надає рівно-

великого статусу степові, який також дуже любила, й морю, стихія якого асоціювалася в неї зі свободою: *«Мені зрідні осяйне Чорне море:/Мов океан, весела й вільна я./Луна мій спів, літа душа моя. / І вічно юні думи без вагання/Біжать і йдуть, і товпляться в мені/І як орли щезають вдалині/І в душах будять бурні хвилювання»* («Гурзуф»). «Людина з сонцем на устах» (О. Кобилянська), вона кохалася в південних краєвидах, оспівуючи кримські пейзажі, які вабили її яскравими фарбами, щедрим сонцем, морським простором, щораз дивуючись: «Звідки в нім береться сила?». Окрім мариністичних замальовок, поетеса часто використовує топонім «море» у своїх інвективах соціального звучання, позначаючи ним безмір, безмежжя, огром людських почувань й покладаючи сподівання на сонце як велику очисну силу: *«Великеї Сонце! Зійди над землею,/Закутою в горе, сповитою в тьму. /Великеї Сонце! Зійди над сльозами/Над морем страждання./Над путами сну.../Великеє Сонце! Збуди Україну»*. Вболіваючи за долю українського народу, Христя Алчевська постійно екстраполювала свої морські враження, що їй дарував цей «благодатний край», у той стан душі, який керував її загальнолюдськими почуваннями: *«Море грає, море грає/І в годину, і в негоду:/Так в душі моїй співає/Голос рідного народу!...»*.

У Ялті помер і похований поет, видавець, фольклорист, науковець Амвросій Метлинський (1814 – 1870), чия могила, на жаль, не знайдена нашими сучасниками. Відомо хіба, що в Криму його життєва дорога перетнулася з дорогою Степана Руданського, котрий намагався його врятувати після того, як Метлинський у нападі меланхолії стріляв у себе. Як висловився Валерій Шевчук, автор оповідання про цю подію «Постріл», так незвичайно зустрілися найсумніший і найвеселіший поети України.

Український і російський письменник Данило Мордовець (1830 – 1905), котрий походив із старовинного козацького роду, 1879 р. розпочав свої тривалі мандри великим світом і також не оминув Кримського півострова, об'їздивши його мало не весь. Ще один український поет загадкової долі, на прізвище Василь Кулик (1830 – 1870), котрий друкував вірші, стилізовані під старовинні або народні пісні й думи (доля цілого зшитка його віршів невідома), мав нестримний потяг до мандрів. Фармацевт за фахом, він працював в орендованій аптеці у м. Валках на Слобожанщині, однак покинув усе й пішов на Південь чумацькими шляхами: над усе його вабили Дніпрові пороги, Чорноморське узбережжя і Крим. Не маючи жодної копійки, добрався до Сімферополя, де трохи затримався, аби щось заробити звичним фахом, а через два роки відвідав Керч і

Тамань, тоді вже повернувся на Полтавщину. Перші вірші (переважно про селянське життя) опублікував 1861 р. в журналі «Основа», пізніше друкувався у львівських часописах; писав байки, романтичні балади («Загублені душі»), пісні-романси («Питання», «Веснянки»), нариси. Вірш В. Кулика «Чи ж ти мене вірно любиш?» став народною піснею.

Усупереч стереотипним уявленням, Ялта здавна вирізнялася тим, що тут були дуже відчутні паростки українського життя. Так, у Ялті 1900 р. було здійснено видання другого тому О. Кониського під назвою «О. Кониський-Перебендя. Твори» (друкарня Вахтіна) – з одним, щоправда, суттєвим застереженням: автор мусив мати дозвіл цензури й дотримуватися російського правопису.

Найбільше до українізації Криму спричинився український театр: мистецтво І. Карпенка-Карого (1845 – 1899), Марка Кропивницького (1840-1910), Панаса Саксаганського (1859 – 1940) було добре знайоме ялтинцям та гостям міста. Ялтинський міський театр (споруджений 1908 р. С. Новиковим) постійно надавав сцену українським театральним корифеям: так, 1885 р. тут з великим успіхом гастролювала трупа М. Старицького, 1888 р. – трупа М. Садовського за участі примадонни Марії Заньковецької; пізніше, через десять років обоє вони, і Садовський, і Заньковецька, знову побували у Ялті, тільки цього разу вже у складі різних труп. Як свідчать дослідники, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Ялті побувало більше десяти українських труп, у міській газеті звичними були рецензії на вистави «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Наймичка», «Циганка Аза», «Ой, не ходи, Грицю...», «Чорноморці», які мали незмінний успіх у глядачів. Із 3 жовтня по 3 листопада 1899 р. тривали гастролі трупи М. Садовського, які залишили глибоке враження серед кримських шанувальників. «Мартин Буруля». «Паливода», «Безталанна», «Сто тисяч», «Бондарівна», «Чумаки», «Лиха іскра» (п'єси І. Карпенка-Карого) сприймалися тут з особливим інтересом. «Одним из лучших авторов малорусской драмы справедливо считаем г. Карпенка-Карого. Почтенный автор – глубокий знаток малорусского народного быта, и его бытовые картины народной жизни, помимо правдивости, очень типичны и художественны. К наиболее удачным в этом смысле относятся «Чумаки»...» – це рядки з рецензії невідомого рецензента «Кримського кур'єра». (Пізніше, 1902 р., І. Карпенко-Карий приїздив до Гаспрі у складі делегації українських письменників на зустріч з Львом Толстим, а в 1906 та 1907 рр. приїздив сюди на лікування). Однак і місцеві ялтинські

аматори активно використовували в своєму репертуарі п'єси І. Карпенка-Карого, особливо Товариство малоруських акторів під орудою Петра Націлевича: його учасникам надавалася сцена Дому народного зібрання, а також відповідні приміщення в Алупці й Гурзуфі.

Спробою відродити традиції українського театру в Криму позначені також 1920-1930 рр., проте далася взнаки відсутність державної підтримки.

Пов'язані з Кримом також письменник та історик Микола Костомаров (1817 – 1885), котрий тричі мандрував півостровом під час лікування: кримська земля надихнула його на написання поезій «Аглае-Чесме», «До Мар'ї Потоцької», «Пантікапей» (надруковані в альманасі «Молодик»), драматичної поеми «Юпитер світлий пливе по зеленим водам киммерийским...», а також історичної драми «Эллины Тавриды», події в якій розгортаються переважно у Херсонесі у I ст. до н. е.; письменник, науковець і громадський діяч Олександр Кониський (1836 – 1900), котрий, окрім іншого, написав оповідання «В тумані (Дійсність і галюцинації)» (надруковано в «Літературно-науковому віснику» 1898 р.), де вперше зустрічаємо відтворення краєвидів Алупки засобами художнього слова: тут автор цікаво поєднав кримські мотиви з образом Шевченка; поет Яків Щоголів (1824 – 1898), котрий попри трагічні події свого життя оспівав екзотичну красу Криму (йдеться насамперед про вірш «Ялта»); Дніпрова Чайка (Людмила Василевська) (1861 – 1927), романтичні замальовки котрої про Крим (вірші в прозі «Морські малюнки», названі авторкою «фантазіограмами» і надруковані на початку минулого століття у часописах «Дзвіночок» і «Зоря», альманасі «Хвиля за хвилею») вразили навіть Михайла Коцюбинського... Сам же Коцюбинський, перебуваючи ранньою весною 1896 р. в Алупці (приїхав працювати у філоксерній комісії), завершив тут оповідання «Пекотьор» (образок з життя молдаван), наслідком його перебування у Бахчисараї влітку 1904 р. стало написання оповідання «Під мінаретами» (вперше надруковано в журналі «Киевская старина» 1905 р.)¹.

Відомо, що письменник збирав літературу про татар: з життя татарського села написано нарис «В путях шайтана» (1899), а також оповідання «На камені» (автор визначає жанр твору «акварель», уперше її надруковано в «Літературно-науковому віснику 1902 р.). Слід зазначити, що Михайло Коцюбинський, як ніхто інший, зумів художнім словом передати

1 За родинними переказами Коцюбинських, їхній пращур мав прізвище Кочубей і був утікачем з Кримської орди: спершу втік на Запорозжя, далі – до поляків, тоді й змінив прізвище на «шляхетське».

норовливу вдачу моря, створити, так би мовити, психологічний портрет морської стихії у його сприйнятті тими, кому випало розділити з морським берегом свою житейську долю: «...Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу...

Тут тільки море, скрізь море. Вранці спіпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег, і б'ється, і реве, як звір, я не дає спати... Навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втечеш, не сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!..

– Бу-ух!..бу-ух!.. бу-ух!..

О-ля-ля...о-на-на...

...Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе... Лізуть угору довгі подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять у хату, сідають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

О-ля-ля... о-на-на...». (фрагмент з оповідання «На камені»).¹

«Очима» й «голосом» древньої Кіммерії по праву називають Максиміліана Волошин (1877 – 1932): образ поета й митця, котрий народився в Києві, настільки злився з образом Коктебеля, що думка, нібито творцем цього мальовничого місця став сам Волошин, не задається перебільшеною. Коли йому виповнилося 16 років, він разом із матір'ю став власником невеликої ділянки землі у Коктебелі, невеликому поселенні болгар; 1903 р. почав будівництво власного будинку на узбережжі, який перетворився на місце літературного паломництва. Максиміліан Волошин прожив тут майже безвиїзно останні десять років свого життя. Тут побували поети й прозаїки В. Брюсов, О. Толстой, О. Мандельштам, Марина Цветаєва, А. Белий, К. Паустовський, М. Булгаков, О. Грін та ін., художники Петров-Водкін, Богаєвський, Кругликова... А окрім цього й люди інших, не дотичних о літератури професій: господар нікому не відмовляв у своїй гостинності. Волошин першим почав вивчати древню історію цього величного краю, організував розкопки руїн давніх міст і монастирів. І не втомлювався зізнаватися в любові загадковій Кіммерії:

1 Детальніше про творчість українських класиків, присвячену кримській темі, див.: В. Гуменюк. Кримські мотиви в новій українській літературі (кінець XIX-поч. XX ст.). – Сімферополь: Таврія, 2007.

С тех пор, как отроком у молчаливых,
 Торжественно-пустынных берегов
 Очнулся я – душа моя разъялась,
 И мысль росла, лепилась и ваялась
 По складкам гор, по выгибам холмов...
 Моей мечтой с тех пор напоены
 Предгорий героические сны
 И Коктебеля каменная грива;
 Его полынь хмельна моей тоской,
 Мой стих поет в волнах его прилива,
 И на скале, замкнувшей зыбь залива,
 Судьбой и ветрами изваян профиль мой...

Профіль поета, видутий вітрами і витівником-часом на скелі передгір'я Карадага, – незвичайний феномен природи – справляє незабутнє, навіть містичне враження на кожного, хто відвідав цю оповиту легендами й міфами кіммерійську землю. Безпрецедентний вчинок поета й художника перетворити свій коктебельський будинок на безкоштовний будинок творчості законодавчо схвалив 1924 р. Наркомпрос (згодом – Будинок творчості Літфонду СРСР, а в часи незалежності України – Будинок творчості Національної спілки письменників України). Так потяг романтичної душі поета прислужився багатьом його колегам, котрі залишили нам цікаві спогади про коктебельський «рай» біля підніжжя Карадага – базальтового погаслого вулкана, гори Хамелеон та інших пам'яток природи.

Похований М. Волошин, як він і заповідав, у Коктебелі, на вершині пагорба Кучук-Янишар. І залишив нам дуже мудрий духовний заповіт: «*Будь прост, как ветер, неистощим, как море, // И памятью насыщен, как земля*». Будинок Волошина перетворено на Будинок-музей, де збережено інтер'єр і меблі, які були тут за життя поета, книги, стіл з акварельними пейзажами, оповитими пахощами долину...¹

Багатьом знайоме почуття естетичного задоволення й захоплення досконалістю стилю й форми від прочитання циклу «Кримські сонети» засновника польського романтизму Адама Міцкевича (1798 – 1855), блискучий переклад якого зробив Максим Рильський. Відомо, що саме

¹ Трагування постаті М. Волошина у світлі його реакцій на визначальні історичні події початку ХХ ст. містить розвідка: Леся Генералюк. Пасинок Росії. Максиміліан Волошин у силовому полі катастрофізму початку ХХ ст. // Слово і час. – 2017. – №№5, 6.

це спонукало поставити автора в один ряд з визначними майстрами сонету Данте, Петрарки, Шекспіра. А ми маємо ще одне поетичне визнання неповторності кримської землі, яку Адам Міцкевич відвідав улітку 1825 р. – це була його перша зустріч із морем і горами. Мотив розбурханої морської стихії, традиційний для романтиків, переростає у нього в мотив розбурханої душі поета, який переживає шал емоцій, що згодом виливаються в пісню його душі. Виголосивши хвалу морським просторам, величним Аю-Дагу та Чатир-Дагу, горам Тарханкут і Кікінеїс, оспівавши Байдари й Бахчисарай, Алушту і Балаклаву, акерманські степи, поет зізнається, як «любо» йому «бути птахом»:

*І мій буяє дух у розгулі стихій,
Уява розпуска свій парус огняний... («Плавба»).*

Звертає на себе увагу той факт, що особливе місце у творчості багатьох різнонаціональних поетів займає Бахчисарай («сад-палац»), колишня столиця Кримського ханства (до депортації кримських татар 18 травня 1944 р. був одним із трьох міст, разом із Карасубазаром та Алуштою, де переважало це корінне населення). Він має якусь особливу, містичну силу впливу на уяву митців, що її можна пояснити таємничістю легенди про незвичайне кохання,

«Фонтану сліз». Це романтичне місце особливо надихало на створення художніх шедеврів: від пушкінської поеми «Бахчисарай» (1824) та його ж вірша пов'язане з іменем Марії Потоцької, та міфологізованою історією створення «Фонтану бахчисарайського дворца» – до віршів А. Міцкевича. А в «серцевині» цього бахчисарайського дискурсу – численні твори українських письменників, як класиків (зокрема, вірші Лесі Українки «Бахчисарай», «Бахчисарайський дворець», «Бахчисарайська гробниця»), так і сучасників: одні з них переспівують колізії загадкової легенди, інші – ушляблюють красоти ханського палацу, ще інші – екстраполують свої враження у світ власних рефлексій...

У цьому «колективному портреті» Бахчисарая по-особливому звучить художнє слово Михайла Коцюбинського, котрий уміє так антропологізувати пейзажну замальовку, що читач потрапляє у полон якоїсь незбагненої містичної сили: «В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині, абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муєдзини,

як чорні духи тих білих веж, і, приклавши побожно руки вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних... А сонце вставало...» («Під мінаретами»).

Євген Плужник, якому Микола Бажан, даруючи свою книгу «Будівлі», написав: «Євгенові Плужнику, поетові, одне слово якого варте моїх тисячі слів», також побував у Криму. Зрештою, всіх і не перерахувати... З-поміж ближчих до нас письменників і наших сучасників надзвичайно любили Крим Ігор Муратов, Леонід Вишеславський... Справжні легенди розповідають про дружбу з кримською землею Анатолія Дімарова – та, власне, він сам розповів про це надзвичайно цікаво... Будинки творчості у Ялті та Коктебелі дали можливість сучасним українським письменникам не тільки пізнати й полюбити кримську землю, налагодити спілкування з газетою «Кримська світлиця», котра відіграла особливу роль у поширенні на півострові української культури, а й надихнули на написання багатьох художніх творів про цю щедрю сонячну землю.

Особливо зворушливо звучать поетичні рядки (за формою це частково газелі, семаї, акровірші) кримськотатарських авторів, які з особливим пієтетом звіряються в любові до рідної кримської землі, якій вони вірні за покликом крові і від якої їх було відлучено на довгі десятиліття: *«Ничого дорожчого в мене – крім гір,/ Зелених, жовтих, благословенних гір...»* – зізнається Бекір-Чобан-Заде у вірші «Хороша смерть» (переклад Л. Талалая), а Шерян Алі пише: *«Обрис Криму – це знак Божий! –/ На незрадне серце схожий.../ Двоє серць в одному тілі/Хоч кому життя подовжать»* (вірш «У серці Крим...», переклад М. Мірошниченка). *«В Криму стаєш ти молодим, вигукуєш: /«О дивний Крим!»/Бо Крим в огромі світовім – коштовний скарб,/чудовий скарб»,* – зізнається Усеїн Шаміль Токтаргази, і стверджує: *«Крим наш – над усі дива!»* (вірш «Не здумай продавати!», переклад С. Литвина).

Море, берег...

Скільки вмерло ер!..

А вони – усе приятелі.

Тут при сьйві місяця й тепер

Найфоремніша¹ місцина на землі –

(вірш «Краєвид», переклад П. Коробчука).

1 Найкраща (діал.)

важко щось додати до цих рядків Рустема Муєдіна.

... Крим дає можливість пережити неймовірні емоції від спілкування з живою природою... Побачити незабутній татарський Крим – таким, яким він є, зокрема, на архітектурних пейзажах, тонких акварелях кримськотатарського художника Раміза Нетовкіна (1960-2012)... Крим дарував не тільки незабутні враження від споглядання історичних і культурних пам'яток, а й відчуття нових пахоців, нових смакових нюансів, нових перемін настрою...

Звісно, Крим треба не лише бачити, а й відчути. Таку перспективу дає не тільки особисте знайомство з цією сонячною землею, а художнє слово, творене визначними майстрами пера. Тому увагу завжди привертала й привертають антології, де сконцентровано кращі зразки художньої літератури. Серед найбільш відомих – антологія «Поэзия Крыма. Сборник стихав руських поэтов» (Москва, 1909), антології, впорядковані А. С. Маркевичем – «Крым в русской поэзии»: Сборник стихотворений (Сімферополь, 1897, 2-е вид. 1902), С. Щипачовим – «Крым в современной поэзии» (Крымское государственное издательство, 1930), П. Дегтярьовим – «Волшебный край. Сто стихотворений о Крыме» (Симферополь: Крым, 1969), І. Тучковим «Заветный камень. Антология стихов о Севастополе» (Сімферополь: Таврія, 1983), Оксаною Івасюк і Валентиною Бузинською «Наче з арфи золотої...»: Українські письменники про Крим» (Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2004), В. Гуменюком «Кримські мотиви у новій українській літературі» (Сімферополь: Таврія, 2007), Д. Кононенком «Люблю тебе, мій Криму. Вірші українських поетів про Крим» (Сімферополь: Доля, 2008). І навіть – «Крым: антология антологий» (упорядкування, передмова і примітки А. Рудякова; Київ: Грамота, 2004), до якої ввійшли три збірника відомих російських і українських поетів, упорядкованих А. Маркевичем (1897, 1902), С. Щипачовим (1930) і П. Дегтярьовим (1969).

Помітним явищем у культурному житті незалежної України став вихід антології кримськотатарської поезії «Окрушина сонця/Кунештен бир парча», упорядкованої перекладачем Миколою Мірошніченком та кримськотатарським поетом Юнусом Кандимом (Вступна стаття М. Мірошніченка, Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2003), яка дає цілісне, панорамне уявлення про літературу кримськотатарських поетів, репрезентуючи ціле сузір'я імен доти не відомих нам митців.

Звісно, кожна з цих антологій має свою специфіку, свій колорит, своє змістове наповнення (перелік імен і тематичний добір) і відсвіт того часу, в умовах якого створювалася.

Одним із аргументів створення нової антології в новітній період, уже після анексії Росією Криму стало бажання «задокументувати» український профіль сонячної Тавриди ще й художнім словом^{1*}, послати у світ потужний енергетичний імпульс нашої спільної любові до цієї невід'ємної частинки України. Антологія, яка має просте й усім зрозуміле «ім'я» – «Крим, який ми любимо» (Університетське видавництво «Пульсари», 2016) – це спроба розповісти про наш сонячний півострів трьома мовами – українською, кримськотатарською і російською, ввести до кола авторів, котрі оспівували Крим, нові імена, не задіяні в попередніх антологіях, в тому числі репресованих радянською владою українських і кримськотатарських поетів. Колективне зізнання в любові землі, яка має багату історію й культуру, – це той потенціал, який, переконана, здатний відновити деформований чужими пристрастями й амбіціями український світ у його територіальній цілісності.

Недаремно ж татари кажуть: світ людей – точильне колесо, воно вигідне тому, хто вміє ним керувати – і ця народна мудрість вселяє надію, що сугестивна сила нашої любові має таку позитивну енергетичну потугу, що жодним темним силам її не перемогти. Кримська земля варта нашої щирої любові й спільних зусиль – не забуваймо про це.

Людмила Тарнашинська,
доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

¹ Економічні та культурні аспекти життя українського Криму, зокрема документи про входження Криму до складу УРСР, аналітичні матеріали щодо аналізу стану народного господарства Кримської області до і після входження її до складу УРСР, а також боротьбу кримських татар в 1950-1980-ті рр. за повернення на історичну батьківщину, проблеми їх репатріації, адаптації та інтеграції в український соціокультурний та політичний простір висвітлює збірник документів і матеріалів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940-2015)»: друге вид. / Упоряд. О. Г. Бажан, О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – 1092 с.

ДЕНЬ КРИМУ В КИЄВІ

Довідковий прес-реліз:

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Національна спілка письменників України, Університетське видавництво «ПУЛЬСАРИ» за підтримки департаменту суспільних комунікацій Київської міської держадміністрації ініціювали проведення 15 листопада ц. р. «Дня Криму у Києві» під гаслом: «**Науковці та письменники про Крим**».

Поштовхом та підставою для проведення цього заходу став вихід антології «Крим, який ми любимо», виданої на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2016 р. столичним Університетським видавництвом «ПУЛЬСАРИ» (автор ідеї, упорядник і автор вступної статті доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України Людмила Тарнашинська).

«День Криму в Києві» розпочався з участі наукового співробітника Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, одного з авторів антології «Крим, який ми любимо» **Алли Дибі** в ранковій програмі «Ранок по-київськи» ТРК «Київ», котра анонсувала заплановані події й розповіла про створення антології.

До круглого столу було запрошено депутатів Верховної Ради України, членів Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин 1-го Голову Меджлісу кримськотатарського народу **Мустафу Джемілева** та його наступника на цій громадській посаді **Рефата Чубарова**, голову Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності **М.Л. Княжицького**, а також науковців більшості академічних Інститутів, з-поміж яких – автори збірників: «**Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях** (Відп. ред. В. Смолій. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014), «**Наш Крим. Випуск I: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму** (За ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка. — Київ, 2015), «**Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015 рр.)**» («Кліо», 2016).

Круглий стіл науковців «**Крим: ретроспективи й перспективи**» відбувся **15 листопада** у конференц-залі Інституту літератури ім. Т. Г.

Шевченка НАН України. Учасників і гостей зустріла запальна музика кримськотатарської «хайтарми» у виконанні музикантів оркестру Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Києві. Відкрив Круглий стіл і запросив гостей до цікавої й конструктивної розмови заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України кандидат філологічних наук **С. А. Гальченко**. Далі слово було передано організатору Круглого столу та його ведучій провідному науковому співробітникові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України доктору філологічних наук, професору **Л.Б. Тарнашинській**.

Участь у розмові за Круглим столом узяли директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського доктор історичних наук **Г.В. Папакін**, докторант цього ж Інституту **Д.С. Гордієнко**, котрі говорили про Кримський дипломатарій та джерела до вивчення історії Криму; науковці Інституту історії України НАН України: завідуючий відділом доктор історичних наук **С.В. Кульчицький**, старший науковий співробітник кандидат історичних наук **О.Г. Бажан**, науковий співробітник кандидат історичних наук **Т.Б. Бикова**, котрі висвітлили різні питання історії Кримського півострова ХХ ст., зокрема економічні та соціокультурні аспекти входження Криму до складу України, боротьбу кримських татар за повернення на історичну батьківщину впродовж 50 — 80-х рр. ХХ ст. та ін. Директор Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України кандидат філологічних наук **О.В. Богомолів** окреслив актуальні проблеми дослідження корпусу кримських проблем, а провідний науковий співробітник цього ж Інституту кандидат історичних наук **М.А. Араджионі** розповіла про депортацію кримських греків у 1944 р. Ректор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Києві (з 2016 р.), у минулому – заступник Голови Ради міністрів Криму, проректор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, перший заступник голови Севастопольської міської держадміністрації, перший заступник Постійного Представника Президента України в Криму, доктор філологічних наук професор **В.П. Казарин** наголосив на «больових точках» дослідження кримської проблематики, зосередивши увагу на перспективних моментах теми повернення Криму до складу незалежної України. Цікавими були також виступи координатора Таврійської гуманітарної платформи **А. В. Іванця**, дійсного члена НТШ (Кримська філія НТШ), члена НСПУ **Петра Вольвача**.

У конструктивній розмові довкола кримських проблем порушувалися також питання депортаційної політики радянської влади на Кримському півострові в роки Другої світової війни та в післявоєнний період, проблеми репатріації, адаптації та інтеграції кримських татар в український соціокультурний і політичний простір.

Учасники Круглого столу мали можливість ознайомитися з науковими напрацюваннями своїх колег з інших академічних Інститутів, знайти спільні точки дотику для майбутніх спільних наукових проєктів.

Цього ж дня о **16 год.** у приміщенні Національної Спілки письменників України відбулася **презентація антології «Крим, який ми любимо»** («ПУЛЬСАРИ», 2016, упорядник Л. Тарнашинська) за участю авторів книжки, а також письменників, науковців, студентів Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Києві.

Головувала директор Університетського видавництва «ПУЛЬСАРИ» **Лариса Копань**. Слово мали голова Національної Спілки письменників України **Михайло Сидоржевський**, автор ідеї, вступної статті та упорядник антології **Людмила Тарнашинська**, відомий письменник і громадський діяч **Дмитро Павличко**, головний редактор часопису «Всесвіт», кандидат філологічних наук, докторант Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України **Дмитро Дроздовський**, автори антології – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка **Юрій Ковалів**, доктор наук із соціальних комунікацій, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, професор кафедри української преси Львівського національного університету ім. І. Франка **Ігор Павлюк**, доктор філологічних наук викладач Київського національного університету харчових технологій **Наталія Науменко**, письменники **Софія Майданська**, **Станіслав Шевченко**, **Валерія Богуславська**, а також кандидат філологічних наук **Олексій Зарецький**, письменник **Вадим Пєпа** та ін.

Презентація пройшла в теплій атмосфері. Автори антології й виступаючі ділилися своїми враженнями від нового видання, своїми тривогами з приводу майбутнього Криму, читали свої вірші на кримську тематику.

Крим: ретроспективи й перспективи (матеріали Круглого столу)

С.А. Гальченко: Я більше сорока років працюю в архівно-музейній сфері. Моя робота почалася в Архіві-музеї літератури і мистецтв України і я в середині 70-х років відкрив невідомі для себе документи. Ми одержали від Співки письменників України архів (так би мовити, службовий архів: листування, особові справи письменників), а в кожному архіві є «спецхран», спецслужба, відповідні органи контролю, але доки та спецслужба не взялася перевіряти архів, я поперед них пройшов і натрапив на масив документів кінця 40-х початку 50-х років, листів про визволення із Криму татар. Ясна річ, я перечитав, передивився і був приголомшений, вражений, бо я про це нічого до того часу не знав. Ясна річ, що ці документи [згодом] «засунули» у спецфонди. Сподіваюсь, що зараз їх розсекретили і вони будуть доступними для наших науковців. Я думаю, що і це видання – це

початок роботи [в цьому напрямі], або, вірніше, продовження, бо, ми знаємо, що і Микола Мірошниченко видавав, хай не антології, але поетичні збірники про Крим, [були і] документальні видання... Ще як я навчався у Київському педінституті 1966 року, тоді вперше з Узбекистану приїхали студенти, яких готували на відділенні російської мови і літератури, готували на вчителів російської мови і літератури, але серед них були татари! І тоді я теж [здивувався], яким чином татари – з Узбекистану? Ті юнаки, дівчата, вони вже народилися в Узбекистані. І коли я їх розпитував, що це значить для їхніх батьків, вони фактично на цю тему нічого не говорили.

Сьогоднішня подія дуже цікава тим, що ми маємо живу книжку і автора цього проекту. Тому я з приємністю за дорученням Миколи Григоровича Жулинського передаю слово Людмилі Броніславівні і сподіваюся, що наша розмова буде і цікава, і конструктивна...

Л.Б. Тарнашинська: Дякую. Я відразу внесу уточнення, що це не презентація, це конкретна розмова істориків. Така «зухвала ідея» виникла саме тому, що тема Криму виходить, власне, поза межі художньої літератури, і коли я писала свою передмову до цієї антології, я користувалася працями істориків, за що я їм дуже вдячна, і там, в книжці, висловлена теж їм подяка. Це видання «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях» і «Наш Крим. Випуск I», які мені допомогли з історичними джерелами, щоб ця передмова набула історичної конкретики. Але, все таки, я не історик, і вибачте це моє зухвальство: провести такий круглий стіл... Але виникла така ідея певним чином розмежувати емоційно-художній рівень цієї події і науковий, окремо зробити презентацію в спілці письменників, і окремо – конкретну розмову в Інституті літератури про проблеми Криму, які дуже гострі і дуже актуальні. Я невимовно вдячна тим, хто відгукнувся на моє прохання прийти. Мені було дуже приємно, що науковці так зацікавлено поставилися до цього, і мені приємно, що прийшли, здається, всі ті, хто обіцяв. Запрошували також Мустафу Джемілева та Рефата Чубарова, Миколу Княжицького... Можливо, Чубаров підійде, обіцяли...

Назріла потреба поговорити про ситуацію в Криму, перспективи й шляхи його деокупації, а також про те, що вже зроблено науковцями з кримської проблематики і якими могли би бути наші подальші зусилля у цій справі.

Я думаю, першим запросимо до слова директора Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського доктора історичних наук Георгія Володимировича Папакіна. Він прийшов до нас із темою «Кримський дипломатарій».

Г.В. Папакін: Дякую за надане слово. Хочу ще раз подякувати за за-прошення. У нас проходять щорічні конференції, де ми створили своєрідний дискусійний майданчик для науковців з метою обговорення проблем Криму [, під час яких порушується багато питань...]. Але я сьогодні хотів би зупинитися на проблемі «Кримський дипломатарій». Ця проблема є джерелознавчою, географічною, історичною і має два виміри. Перший – це спроба (а власне – дуже тривалий процес) реконструювання історичного архіву Криму. [Другий – це створення бази даних вже оприлюднених актів Кримського каганату]. Реконструювати архів потрібно тому, що він, фактично, зараз не існує. Різні відомості, куди він подівся упродовж XVIII – початку XIX століття. Є свідчення, що його спалили, двічі причому... Але є свідчення, що постраждало при цьому (всі знають, що рукописи не горять) не все, і значна частина була вивезена в Росію, де перебуває й досі з певних політичних причин. Чому? – тому що російська і радянська влади дивилися на кримських татар як на «степових хижаків», які нічого культурного, історичного не могли зробити, і, власне, їх письмова спадщина підлягала або знищенню, або забуттю. Тому є важлива потреба у такому реконструюванні даного архіву, ну і, з географічної точки зору, проект «Кримський дипломатарій» – це, власне, проект публікацій тих джерел, які ми маємо на сьогодні, які є в рукописах, які можна виявити у різних архівах, починаючи від України (звичайно, Росія, а також і Польща) [і закінчуючи] Італією, генуезькими колоніями, навіть Грецією... У всіх цих країнах є матеріал, пов'язаний з життям Криму, з історією Криму, тому йдеться про таку пошукову програму «Кримський дипломатарій», яка передбачає пошук і оприлюднення актів найвищої державної влади Криму – Кримського каганату, авторами якого були і сам хан, і його найближчі родичі (каган), і особи жіночої статі (валіде, султанки)... Всі вони вели досить активне дипломатичне листування.

Всі ці відомі на сьогодні документи можна поділити на такі три великі групи, як: *дипломатичні документи* (це та група, яку зараз найлегше розшукати, тому що їх багато залишилося, вони зараз зберігаються навіть в російських архівах; це дуже багато документів: листування кримських ханів і московських князів, потім царів), *внутрішні законодавчо-нормативні документи*, пов'язані зі здійсненням верховної влади, а також дуже цікаві *документи внутрішньої економічно-господарської діяльності*, в яких регламентувалися права і обов'язки підданих, дуже цікаві документи, пов'язані із транзитною торгівлею (порти звітувалися перед

ханськими намісниками, і за цими документами можна здійснити реконструкцію всієї торгово-економічної діяльності тогочасного Криму).

Я вже сказав, що перший напрямок здійснення проекту «Кримський дипломатарій» – це створення програми пошуку автентичних кримських актів в українських і закордонних архівах. Не буду перераховувати всі ці архіви і всі ці країни. Другий напрямок – це реалізація проекту Кримський дипломатарій» шляхом створення бази даних вже оприлюднених актів Кримського каганату. Це проведення повної ревізії вже опублікованих джерел і зведення їх до повної бази даних, яка може показати нам ті відомості, які ми вже маємо на сьогодні.

Археографія Криму має давню історію. Вона починається з XIX століття. Багато документів видано було в Росії, у Франції, тому їх усі потрібно зараз передивитися і створити таку базу даних. Але я свідомий, що на шляху здійснення програми «Кримський дипломатарій» є дуже багато бар'єрів. Перший із них – це мовний бар'єр. У нас обмаль фахівців, які знають ті мови, якими користувалися в діловодстві Кримського каганату, а це і осmano-турецька, і кримськотатарська, і джагатайська, яка була своєрідною латиною або койне середньовічної Азії. До речі, це та проблема, яка стоїть на заваді і здійсненню другого завдання – це створення бази даних, тому що кримськотатарські документи опубліковані різними мовами (російською, польською) і не завжди відповідають тому оригіналу, який був надісланий з Криму. Труднощі перекладу були дуже серйозні і того часу, і зараз. Потім, ментальне сприйняття цих документів не завжди було адекватне. Тільки той самий ярлик – це сукупність джерельної інформації, яку треба було прочитати, а не просто текст, який викладений на папері. І, нарешті, ще одна дуже серйозна проблема – це часові межі, які відділяють нас від того періоду, оскільки документи мають властивість втрачатися, особливо, якщо вони не зберігаються в державних архівах, а були в якихось приватних колекціях. Тому цей часовий фактор примушує нас взятися до цієї проблеми вже негайно.

Оприлюднення документів багатовікової кримськотатарської державності стане неспростовним доказом статусу кримськотатарського народу як корінного народу Криму і України, народу з багатим задокументованим минулим, давньою цивілізацією, розкриття внеску якої до загальної історії людства ще попереду. Тому я закликаю всіх учасників нашого круглого столу підтримати цей проект. Зараз ми створюємо ініціативну групу, в яку входять дослідники з різних країн: з України, з Угор-

щини, з Туреччини... Це перший крок. Далі ми вже будемо випрацьовувати конкретну концепцію цього «Кримського дипломатарію», двох (чи, навіть, трьох) напрямків його розвитку, і, найголовніше, – це збирати відомості про всі наявні документи Кримського каганату і про всі опубліковані документи. Дякую за увагу.

Л.Б. Тарнашинська: Дякую, Георгію Володимировичу. Мені дуже приємно, що прийшла така «ударна група» з Інституту історії України підтримати нашу акцію. До речі, всі наші заходи сьогодні проходять під таким гаслом: «Науковці і письменники про Крим». І до слова запрошується завідуючий відділу історії України 20-30-х років ХХ століття Інституту історії НАН України, доктор історичних наук Станіслав Владиславович Кульчицький. Правда, не знаю, яку тему він оголосить, але, думаю, що вона ввійде в контекст нашої розмови.

С.В. Кульчицький. Дякую. Я теж не знаю, з якою темою я виступлю. Але тема круглого столу – «Крим: ретроспективи й перспективи». Мабуть, це і треба нам обговорювати. В принципі, Академія наук, яка ігнорується нашим урядом в останні роки, особливо в останні місці, все ж таки продуктивно працює, особливо її гуманітарні інститути, тому що їм не потрібно якоїсь особливої техніки, яка вимагає фундаментальних витрат... Є у нас авторучка, є комп'ютер, ось ми і працюємо, і не можемо не працювати, тому що це і наша професія, і наше хобі. І все наше задоволення – в тому, щоб відповідати на заклики, на поклики суспільства і досліджувати те, що його хвилює. Зараз суспільство хвилює Крим і Донбас. Ми в кількох відділах зараз підготували цілий ряд книг, присвячених і Криму, і Донбасу. У нас і в цьому, і в минулому році вийшла навіть ціла серія невеликих праць, присвячених цим періодам і цим територіям. Раніше ми цим ніколи не займалися, хоч у нас є відділ регіоналістики, і зараз він теж націлений на дослідження цієї проблематики... Ми зараз не займаємося ні Закарпаттям, ні Волиню, ні іншими регіонами, але – Кримом і Донбасом. Вийшла у нас з Ларисою Якубовою в цьому році у видавництві «Кліо» книжка про Донбас. Слава Богу, що вона була профінансована у графі соціально значущих видань. В майбутньому році це видавництво буде видавати нашу з Л. Якубовою книгу про історію Криму, починаючи з кінця XVIII століття, тобто відтоді, відколи Крим увійшов до складу Російської імперії. Ми з Л. Якубовою зараз працюємо над цим проектом. Це дуже відповідальне і. ясна річ, дуже актуальне завдання. Навіть тоді,

коли ще все було нібито тихо і спокійно, до Революції гідності, до 2014 року, ми вже зрозуміли, що треба досліджувати окремо Крим. Наш відділ досліджує міжвоєнний період, коли Крим був у складі Російської федерації. Але, все ж таки, ми зорієнтували його в русло сучасних проблем, зокрема питань автономії Криму.

Тут сформульовано так «ретроспективи і перспективи». Ясна річ, що історики за своїм фахом досліджують минуле, але й досліджують ті тенденції, які залишаються в теперішньому часі і які можуть залишитися в найближчому майбутньому. Тому більшою мірою, ніж будь-які інші фахи, історики є також певною мірою культурологами. Тобто, ми можемо щось сказати і про перспективи, які стосуються тієї чи іншої проблеми, в даному разі – проблеми Криму.

Ясна річ, що перша проблема, коли ми говоримо про Крим, – це, коли Крим повернеться до України. Тут, ясно, що ми і шукаємо причини того, що трапилося у 2014 році, і знаходимо помилки і прорахунки наших урядів, починаючи ще від уряду гетьмана Павла Скоропадського, який поставив питання про приєднання Криму до України... Але Центральна Рада від Криму відмовилася, тому що вона мусила показати на географічній карті кордони України, яких не було, тому що Україна була розділена між двома імперіями – Австро-Угорською і Російською, і Центральна Рада використовувала етнографічний принцип для того, щоб позначити ці кордони, бодай губернські території (їх виявилось дев'ять), в яких переважає українське населення, а ось у Таврійській губернії українське населення переважало лише у трьох повітах материкової частини і займало тільки третє місце за чисельністю у п'яти повітах півострова Крим, і тому Центральна Рада відмовилася від Криму. Але Таврійська губернія, яка існувала 114 років, була, з економічної точки зору, була нероздільним явищем. Скоропадський це дуже добре усвідомлював, але, на жаль, йому не вистачило часу для того, щоб повернути Крим Україні, бо й сама Україна в той час уже була окупована більшовиками... і у 1930-30-і роки Крим був відрізаний від України. Тут, у київських архівах, навіть нічого не збережено із періоду міжвоєнної історії Криму. У нашій академічній бібліотеці на Володимирській дуже велика колекція багатотиражок, але там нема тих багатотиражок, які видавалися в Криму. Це така лакуна, яку дуже важко тепер заповнити, оскільки наші можливості їхати зараз в Москву, щоб там працювати в архівах, зараз дуже зменшилися (і у фінансовому і в політичному аспектах).

Ми підготували (думаю, Бажан про це скаже) фундаментальний, більш як 1000-сторінковий збірник, який присвячений історії Криму. Ця книга вийшла невеликим тиражем у видавництві «Кліо» і висвітлює чимало важливих питань. Якщо ж дивитися на перспективи, коли Крим знову ж таки буде повернений Україні, то я не хотів би робити жодних оптимістичних прогнозів, бо Росія не може змінитися, і найближчі роки і десятиліття ми будемо мати справи з такою нашою Північною сусідкою, якою вона є сьогодні. Просто, починаючи з 2014 року ми ясно відчуваємо, що Україна – це Україна, а Росія – це Росія. Ми часто критикуємо другого президента України, але, коли Л. Кучма видавав у Москві свою книгу і заглавив її так, як дівчина хотіла заглавити свою книгу в бібліотеці газети «День»... Він підхопив цю назву, і книжка в бібліотеці газети «День» вийшла під іншою назвою – «Дві русі», якщо хтось дивився цю книгу, а книга «Україна – не Росія» стала колосальним ляпасом для тих російських очільників, яких Л. Кучма не хотів образити, але не здогадався, що так може бути. Тепер же розведені всі мости. Залишається лише, як символ, арка дружби народів, яку ще в далекі-далекі часи кияни іменували не інакше, як ярмо. І це, дійсно, було ярмо. Навіть тоді, коли Крим уже після 1954 року був у складі України, це було лише формально, юридично... До речі, я писав колись книгу з історії Академії наук до 70-річного чи 80-річного ювілею, можу сказати, що, коли Крим був уже частиною України, то наша Президія звернулася до Президії Академії наук СРСР і спитала, коли ж ви нам віддасте Нікітській ботанічний сад, коли ж ви нам віддасте знамениту Кримську обсерваторію, то вони сказали, що вони у віданні Академії наук СРСР і залишаться у цьому віданні, це не ваше. Взагалі, ви знаєте, що більша частина важкої промисловості України була союзного підпорядкування і багато інших об'єктів, тому Рада міністрів України і ЦК КПУ володіли, керували і управляли не такими вже і великими об'єктами до 1991 року.

Отже, тепер [хотів би продемонструвати] зіставлення в національному аспекті. Населення Криму завжди, починаючи ще від часів Російської імперії, зазнавало колосальних змін. І, в першу чергу ці зміни торкалися кримських татар. Не всім відомо, що зараз у складі (тобто, в кордонах) Туреччини близько 5 мільйонів кримських татар – нащадків тих, хто був вигнаний чи добровільно покинув територію Криму, Російської імперії, і влаштувався в спочатку в османській імперії, а потім у Туреччині. Вони не забувають, що вони кримські татари. З іншого боку, всіх тих, хто залишився, у 1944 році депортували. Зараз у Крим повернулося більше по-

ловини. Але, що робити їм далі? Перед 2014 роком кількість кримських татар і українців (вони, звісно, переважали) усе ж була порівнянна. Але, коли ми бачимо, яка до 2014 року була політична активність кримських татар і українців – то це зовсім незіставні речі. Українці були неорганізовані, практично, вони були русифіковані, більшість із них жила (чи мала родину) в Москві, Ленінграді (колишньому Санкт-Петербурзі)... Ці «московські українці» були малоорганізовані, поглинуті російською культурою. Зовсім інша річ – кримські татари. По перше, оскільки їх так тиснули, то вони організувалися, і вони й далі будуть організовані, вони залишаться в Криму і будуть там (не думаю, щоб Росія пішла на повторну депортацію). [Крім того, це молода нація], тоді як російське населення Криму – це, переважно, пенсіонери. Але й український уряд уже після 1991 року, після здобуття незалежності, ставився до кримських татар, чесно кажучи, не зовсім [добре], тобто, солідаризувався більше з росіянами, ніж з кримськими татарами. Тепер зовсім інша річ. Але ця «інша річ» настала тільки після 2014 року, коли Крим ми втратили. Тож тепер ми уже визнали і геноцид кримського народу, яким була його депортація, визнали і кримську політичну організацію (Меджліс), отже тепер позиція українських урядів не така, якою вона була раніше. Але близької перспективи для нового возз'єднання Криму з Україною ми не бачимо, тим більше, що росіяни всіма силами тримаються за Крим.

Отже, наше завдання тепер – це осмислювати нашу «ретроспективу», яка з'єднувала нас із Кримом, і формувати якісь пропозиції для українського уряду стосовно найближчого майбутнього, оскільки. Не треба забувати, що Крим ніколи не буде визнаний світовим співтовариством як частина території Росії, не буде в силу того, що ніколи раніше, починаючи з 1941 року такого не було, а XXI століття не визнає примусового приєднання земель, здобутого силою. Ось на цьому я й хотів би закінчити. Дякую.

Л.Б. Тарнашинська: Ми порадилися і вирішили, що питання до доповідачів, учасників круглого столу будуть наприкінці, коли, можливо, виникне якась дискусія. Хочу надати слово директору Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

О.В. Богомолів: Насправді, наш інститут – це інститут імені А. Кримського і, я вважаю, це не випадковість. Я думаю, що це глибоко символічно, і кримська проблематика для нас, насправді, є дуже важливою вже протягом дуже тривалого часу, важливою як для мене, так і для того колективу, який я очолюю. Я думаю, що наш інститут навіть має певну мі-

сію в цьому відношенні і повинен вивчати Крим. Уже засновник нашого інституту, Омелян Йосипович Прицак, в своєму науковому житті і в своїй кар'єрі також уособлює цей сутнісний зв'язок між Кримом і Україною, бо, якщо почитати енциклопедичну довідку про нашого засновника, то можна побачити, що його кваліфікують як тюрколога і водночас як фахівця з історії України. Але, чому це так? Чому не як арабіста чи дослідника іншого сходознавчого напрямку? – Саме тому, що історія українців як нації, історія усіх цих теренів, на яких ми зараз живемо, сутнісно пов'язана з історією багатьох тюркських народів. Один із них зараз називається кримські татари, але він є нащадком багатьох інших також, які жили на теренах всього цього простору, а не тільки Криму. Так, кримськотатарська нація зараз складається з трьох частин. Північна частина – це ногайці. Вона, хоч і невелика за чисельністю, але дуже розмаїта, бо вона є нащадком багатьох тюркських племен і народів. Вони живуть також на теренах України і вони увійшли також у те, що називають «етногенез», тобто стали складником української нації, північної її частини, і це не фізична антропологія, це засвідчують історичні тексти, велика частина текстів [і в цьому сенсі плані я підтримую першого співрозмовника]. Навіть кримськотатарська музика, яку ми чули перед виступом, засвідчує цю спорідненість етносів, діалог культур. вона мені нагадала дещо українське, бо в ній був балканський компонент, який пов'язаний із гуцульським... І все це є частиною цього культурно-історичного простору.

Кордони держав в часі міняються, ми знаємо. Зараз, коли ми говоримо про повернення Криму, є два важливі моменти. Перший. Є держава, наша сусідка, яка зараз заявила, що, нібито, вона має якісь історичні права. Цей факт історично стоїть ні на чому. Історичні права на Крим зараз мають лише кримські татари, які, фактично, заявили себе зараз як складник української суспільно-політичної нації. На цьому ґрунтується, фактично, наш зв'язок із Кримом. Бо Росія, як і всі її права на Крим, це право меча, право шаблі, яке починається у 1783 році, коли була зруйнована кримськотатарська державність. До того часу все, на що покликаються зараз лідери Росії, коли говорять про «колиски християнства» і т. п., це все – міфи. І наше завдання – привертати до цього увагу вчених. Мене часто питають, що ми мусимо зробити для того, щоб повернути Крим? Це питання часто постає під час спілкування з дипломатами і журналістами, які про це стандартно запитують. Відповідь, насправді, зараз є дуже простою. Як кажуть, за своє право можна або боротися (взяти його силою),

або купити. Так вчить теорія міжнародних відносин. Так вчить відомий автор «теорії переговорів», ця фраза дуже широко цитована. Зараз, звісно, ми перебуваємо в такому стані, що, здається, ми не можемо зробити ані те, ані те. Але відповідь є така, нам треба підтримувати градус, нам треба підтримувати це питання таким, як воно є, відкритим. Це не гарантовано, що світ буде такий, і що контекст буде сприятливий. Зараз контекст мінливий. Ситуація міняється дуже швидко. Ми бачимо вибори в Сполучених Штатах Америки, процеси, які відбуваються на Близькому Сході... Цими процесами користується та сама сила, та сама потуга – Російська Федерація, яка хоче на тлі зміни світового порядку покращити свої шанси, ризикуючи своїми ресурсами. І тому друга частина цього питання, – а чи поверне Україна колись Крим? Моя відповідь завжди є такою: це може відбутися кожного дня. Це може відбутися завтра, це може відбутися через місяць, це може відбутися через рік, це може відбутися й через десять років, і це залежить від багатьох зовнішніх чинників, які зараз дуже міняються. В цьому і криється відповідь на це питання, яка є наполовину оптимістичною, а наполовину – песимістичною... Раніше такого не було. Був спокій, був світовий порядок і речі були розкладені дуже чітко. Зараз ситуація міняється дуже швидко, і будні весь час інші.

Що можна робити Україні? В цьому відношенні Україна має працювати дуже активно, і дипломатично, і на всіх інших рівнях (в тому числі й науковому) над тим, щоб це питання залишалось в тому стані, в якому є, і щоб були актуалізовані всі ці речі, актуалізована кримськотатарська тематика, тема кримськотатарської культури. Я дуже вітаю Інститут археографії. Це дуже цікавий проект. На жаль, я про нього перший раз чую, але це дуже цікава тема.

Повернусь тепер до того, що, власне, робимо ми... Коли я був призначений на цю посаду, постало питання, а що, власне, інститут має в цьому напрямі робити? І, коли мене попросили зробити доповідь на відділенні філософії, історії і права про напрямки подальшої роботи інституту, ми вирішили визначити [як провідний напрямок] тюркологію, маючи на увазі, що центральною темою і провідним пріоритетом (поряд з китаєзнавчими дослідженнями) в ній буде кримськотатарська тема. Намагаємося це робити. Збільшили цей компонент навіть у кадровому аспекті (тут присутня наша співробітниця, пані М. Араджионі). Також намагаємося допомогти вихідцям з Криму, які не прийняли окупацію Криму і намагалися знайти роботу в Україні, ми, попри всі негаразди, з якими стика-

ється Академія наук, ми постаралися їм допомогти і їх прийняти. У нас зараз працює і представник кримськотатарського народу, який є дуже гарним, перевіреним знавцем старовинної кримськотатарської мови, саме тієї, старої... Я наполягаю, що її треба кваліфікувати не так, як в російських роботах, як староосманську, а як старокримськотатарську, вона є відмінною. Він закінчує зараз дуже цікаву роботу над дуже цікавим твором – це середньовічний документ з історії кримських татар, написаний в поетичній формі. Це дуже вражає. І культурознавчий аспект тут є, і джерелознавчий, і просто художній. Це все дуже цікаво почути. Наша місія зараз полягає в тому, щоб повернути цю [кримськотатарську] історію... Знову ж таки, я дуже вражений цим Вашим проектом, я хочу його ще раз привітати. Тож наша місія – повернути цю культуру, цей шматок світової людської культури й історії всім. Це, так само, має дуже велике політичне значення, бо Україна, нарешті, простягнула свою руку кримськотатарському народу і він є основною сполучною ланкою, яка поєднує Крим із Україною.

Отже, що має Україна зробити, відповідаючи на це запитання. Справжня відповідь полягає в тому, що кожен з нас має зробити щось. Якщо ми зараз зробимо щось (кожен – на свій манер), то ми тримаємо це питання відкритим і ми просуваємося вперед, бо наш зв'язок, це сполучення між Україною і Кримом, воно набуває більшого змісту, стає міцнішим і глибшим. Ось на цій оптимістичній (умовно оптимістичній і конструктивно песимістичній) ноті я хочу завершити свій виступ. Дякую за нагоду.

Л.Б. Тарнашинська: Дякую за Вашу участь. Дуже цікава тема у провідного наукового співробітника цього ж інституту Маргарити Анатоліївни Араджионі – це депортація кримських греків у 1944 році .

М.А. Араджионі: Я хочу перекинути тематичний мостик від слова нашого директора до свого виступу. Він акцентував увагу на тюркомовній спрямованості наших досліджень, тюркологічній складовій, але, я хочу наголосити, що Кримське відділення Інституту сходознавства було і провідною науковою інституцією, яка займалася візантійською спадщиною, візантійською історією. Саме тому я хочу ще раз акцентувати увагу, що отой зв'язок України з Кримом ми маємо не тільки завдяки кримським татарами, але й завдяки грекам, які мешкають на теренах України, і не тільки тим, що залишилися в Україні, в окупації в Криму, але й тим, що мешкають на півдні сучасної Донецької області і частина яких зараз теж, на жаль, під російською окупацією, але там теж зберігся куточок Криму,

тому що ці греки є нащадками тих, виведених наприкінці XVIII сторіччя з Криму, і вони теж зберігають культуру, яка була сформована на теренах Криму, на теренах середньовічного Криму, і там теж ми можемо, подорожуючи, почути «Хайтарму», яку чудово нам зіграв кримськотатарський ансамбль, і вони вважають її своєю, рідною.

Тож, тема кримських греків, думаю, досить актуальна. Хочу зараз звернути вашу увагу не стільки на візантійський і середньовічний періоди історії Криму, скільки на період XX століття, на історію депортації кримських греків, болгар, вірмен, німців, яка відбулася також за часів Другої світової війни, але фокус, звісно, буде направлений на греків.

Спочатку хотіла би трішки розказати про цю спільноту. Кому буде цікаво, потім можете подивитися карту, на якій позначені населені пункти, де компактно проживали греки напередодні Другої світової війни в Криму. «Пік» чисельності греків на півострові в XX столітті припав на початок цього століття. У період 1918–1920 років в Криму, за різними оцінками, нараховувалось від 25 до 30 тисяч осіб грецької національності, тому що дуже активною була еміграція з Османської імперії, де тоді відбувалися воєнні дії (і, знаємо, що греки досі, як і вірмени, намагаються домогтися того, щоб світова спільнота визнала геноцид греків під час Першої світової війни), і саме тому багато було біженців на території Криму, де працювало аж шість грецьких консульств і консульських пунктів, які намагалися їх якось фіксувати, але ці відомості не зовсім точні, тому 5 тисяч у різних джерелах у нас є розбіжності.

Із приходом радянської влади почався процес репатріації греків в Османську імперію, коли там закінчилася війна. Було декілька хвиль репатріації, повернення. Але, хочу акцентувати на тому, що за своїми поглядами греки були ліві, прокомуністичні, тому вони досить схвально сприйняли революцію і підтримували на початку радянську владу, аж поки не розпочалися репресії, які теж дуже сильно заторкнули грецьку спільноту. Під час НЕПу греки продовжували займатися своїми традиційними заняттями: у них була дрібна торгівля, ремесло, але під час репресій чисельність греків скоротилася майже на 20 %, тобто напередодні Другої світової війни греків у Криму нараховувалося уже не більше 20 тисяч осіб.

Під час Другої світової війни греки досить активно брали участь у русі опору гітлерівським окупантам. Усього за даними Кримського штабу партизанського руху у лавах кримських партизан було 133 особи грецької національності. Це, може, звучить трохи дивно, не дуже велика кіль-

кість, але, якщо ми згадаємо, що, взагалі, кількість кримських партизан в 1941–43 роках була близько чотирьох тисяч осіб, то виявиться, що греки склали близько 3 % від загальної кількості при тому, що питома вага греків у всьому населенні Криму була не більше 1 %. Серед керівників руху опору було також багато греків. Крім того, дуже багато греків було в підпіллі. Вони були страчені під час Другої світової війни гестапо. Ми знаємо, що навіть декілька грецьких сіл (Пайляр, Лакі, Шахмурза) були знищені. Тож, греки дуже позитивно сприйняли визволення Криму від фашистської окупації. Вони навіть прилюдно здійснювали обряд анастенарії, тобто танцювали на розпеченому вугіллі для того, щоб погасити вогонь війни і відсвяткувати перемогу, яка відбулася в Криму.

Це було 2 червня, і греки тоді не знали, що ще в травні розпочалася процедура підготовки їхньої депортації. Ініціював депортацію Лаврентій Берія, який у доповідній записці Й. Сталіну від 29 травня 1944 року писав: «Після виселення кримських татар у Криму продовжується робота з виявлення і вилучення органами НКВС СРСР антирадянського елементу. На території Криму, враховано, проживають у даний час болгар (12 075 осіб), греків (14 300 осіб), вірмен (9 919 осіб) тощо. Грецьке населення проживає в більшості районів Криму. Значна частина греків, особливо в приморських містах, із приходом окупантів зайнялася торгівлею і дрібною промисловістю. Німецька влада сприяла грекам у торгівлі та транспортуванні товарів тощо. НКВС вважає за доцільне провести виселення з території Криму всіх болгар, греків, вірмен». Аргумент, наведений Л. Берією, і звинувачення в колабораціонізмі здається більш ніж дивним, якщо згадати, що ремесло і торгівля для греків Криму було основним заняттям і джерелом існування взагалі (не тільки в період окупації, але й у XIX столітті, і в період радянської влади, бо переважна більшість греків – це було міське населення, а не сільське).

Підготовка депортації. 15 червня 1944 року Лаврентій Берія звернув увагу Й. Сталіна на те, що у Криму було виявлено 310 родин, місцевих жителів турецького, грецького, іранського підданства, які мали на руках прострочені турецькі, грецькі, іранські паспорти (звісно, всі консульства були переведені до Москви, і під час окупації вони не мали змоги подовжити дію цих документів, які потрібно було оновлювати кожні два роки). І Л. Берія просить дозволити виселити їх в один із районів Узбецької СРСР. 24 червня Й. Сталін підписав постанову № 61.00. «цілком таємно»: «Дозволити НКВС СРСР виселити з Криму місцевих жи-

телів турецького, грецького, іранського підданства і спрямувати їх для проживання на час війни (акцентую увагу) в один із районів Узбецької РСР». Іноземні піддані в кількості 3 652 особи 27 червня були виселені і спрямовані у Курганську область. Серед них переважна більшість людей були грецького походження – 3 531 особа. Потім про них цілком забули (що їх виселили лише на час війни), і вони отримали статус спецпоселенців, незважаючи на те, що вони взагалі не були радянськими підданими. Таким чином, спеціальна комісія НКВС з виселення кримських греків і представників інших національностей провела процес депортації 26–27 червня 1944 року, і вже 4 липня Лаврентій Берія доповідав, що виселення з Криму спецпоселенців цілком закінчено. Усього з Криму в травні-червні 1944 року було переселено 225 009 осіб, у тому числі 15 040 греків. Хоча в більшості пізніх документів зустрічається інша цифра виселених греків, радянських підданих – 16 006 осіб. Імовірно, цифра зросла за рахунок греків, висланих у депортацію вже після проведення спецоперації. Крім того, до депортованих незабаром приєдналися члени їхніх родин, які воювали на фронтах Другої світової війни: 8 офіцерів (крім старших), 86 сержантів і 465 рядових, – всього 559 осіб. В Криму залишилися греки, які були записані як росіяни й українці, а також деякі грекині, які були одружені із чоловіками-росіянами, які мали «благонадійну репутацію». Відомо також, що станом на 1 січня 1945 року у Старокримському районі проживало 45 греків, у Білогірському – 79 і т. д. Однак, у переписі населення 1949 року греки в Криму не значилися взагалі. Таким чином, якщо додати до озвучених цифр ще кількість іноземно підданих греків, то загальна кількість депортованих осіб грецької національності складає близько 20 000.

Жертви депортації. Депортовані кримчани зазнали значних втрат за час переселення й облаштування на новому місці. За даними начальника відділу спецпоселень МВС СРСР у цілому було переселено 229 832 особи кримських татар, болгар вірменів, і греків. На момент їхнього переобліку 1948-49 рр. кримчан було всього 185 707 осіб, тобто більш ніж 44 тис. осіб значилися померлими. Тобто 19 % від усієї кількості, – акцентую увагу – майже кожен п'ятий з-поміж болгар, вірмен кримських татар, греків і німців помер у перші 5 років після депортації.

У 1953 р. на спецпоселенні знаходилося 14 760 греків, з них тільки 4444 були чоловічої статі, всі інші – це жінки і діти, тобто, серед т. зв. «пособників окупантів» жінки і діти склали 70% . 33 особи числилися

в розшуку і 241 особа були арештовані за нелояльність або спроби втекти з місць поселення. Географія розселення депортованих греків була дуже широкою: тільки піддані потрапили до Узбекистану, а всіх інших радянська влада намагалася розпорошити по різних областях колишнього СРСР: Казахстані, Узбекистані, Киргизстані, Таджикистані. Причому намагалися розселити у кожному регіоні не більше 100 осіб. Переважна кількість греків була переселена за Урал, у Сибір: це Молотовська, Пермська, Томська, Свердловська, Тульська, Удмурдська, Якутська, Тюменська, Якутська, Сахалінська область, Хабаровський край, Комі та ін. У РРСР було більше 9 тисяч осіб.

Я хочу зацитувати секретну доповідну записку начальника управління МВС Кримської обл. полковника Рижикова, написану 1952 року, коли потроху почали з'являтися проекти звільнення з місця спецпоселення депортованих з території Криму осіб: «З роз'яснення... отриманого нами стало відомо, що постановою №5859 з Кримської області підлягало переселенню в Узбекистан кримських татар. Що стосується вірмен, болгар, то з цих національностей по постанові підлягали виселенню тільки німецькі посібники з направленням їх на поселення в Горлівський, Кемерівський. Однак у зв'язку з військовою обстановкою і неможливістю в короткий термін перевірити їхню діяльність на окупованій території в 1944 році були виселені всі болгары, греки і німці за етнічною ознакою. Починаючи з 1952 року в управління МВС Кримської області надійшло 1955 заяв із клопотанням про звільнення, і вони почали їх розглядати і греки почали повертатися в Крим. Це викликало велике занепокоєння Рижикова, котрий констатував, що якщо вони будуть повертатися і вимагати повернення свого майна, це призведе до небажаних наслідків. Тому він просив, щоб були створені відповідні накази, за якими заборонялося б як грекам, так і всім спецпоселенцям, повертатися до Криму. Тож Кримський обком компартії в 1954 р. звернувся до Кириченка з клопотанням вирішити питання щодо заборони повертатися всім виселеним 1944 р. й проживати на території Кримської обл. Відповідний документ був доправлений М. Хрущову 1954 р. з'явилася відповідна постанова Ради Міністрів СРСР. Тільки в 1956 р. депортовані греки формально отримали змогу покидати місця спецпоселення, але всі вони були змушені дати підписку про без права повертатися до Криму. Тим не менш вони намагалися туди повернутися, і робили це нерідко через фіктивні шлюби з жителями Криму, через зміну у паспорті своєї національності, зміну прізвища. Таким чи-

ном у 1950-1970-ті рр. в Крим змогло повернутися тільки 8 % від кількості депортованих.

Резюмуючи, хочу підкреслити, що 1944 р. з Криму були депортовані всі, за паспортом, греки, а також члени їх родин загальною кількістю близько 20 тисяч осіб.

Влада намагалася зробити все, щоб на півострові забули про депортованих. Одним із таких заходів стала зміна історично сформованої топоніміки. 16 серпня 1944 р. було прийнято рішення про перейменування 995 населених пунктів Криму. Переважна більшість назв були кримсько-татарські, але були також 34 грецькі, 46 – німецька, 1 – болгарська назва, 3 вірменські. Тому процес повернення топоніміки – теж є важливим кроком для встановлення історичної справедливості і реабілітувати людей, які заснували ці населені пункти й проживали там.

Тому коли згадуються злочини сталінського режиму, не треба забувати, що депортовано не тільки кримських татарів, а й вірменів, греків, німців, болгар, і вони зазнали таких самих страждань, як і кримські татари.

Тому викликає здивування що нашою державою депортація кримських татар офіційно визнана геноцидом, а депортація за етнічною ознакою інших спільнот Криму – ні. А останні 3 роки ця тема в медійному просторі взагалі замовчується. Факт депортації жителів Півдня – кримських греків переважно до Сибіру, а також незабезпечення теплим одягом, робота на рудниках і шахтах (жінок відправляли на лісоповал, а чоловіки працювали в шахтах і кар'єрах) призвела до високої смертності. Тому майже через 10 років після депортації на 1.01 1953 року кількість греків в місцях спецпоселення становила всього 14760 осіб. Дисперсне розселення греків у багатьох регіонах колишнього СРСР призвело до розмивання спільноти і послаблення внутрішньогрупових зв'язків і взаємопідтримки. Кримським татарам у цьому відношенні пощастило, тому що вони досить компактно проживали в Узбецькій РСР, а кримським грекам не пощастило, бо вони були розпорознені по великій території східної частини колишньої СРСР і не мали можливості для об'єднання. З огляду на факт депортації й клеймо «посібників німецьких окупантів» греки, які залишилися в Криму, і ті, яких було переселено, намагалися не афішувати своєї національності і не говорити рідною мовою, що призвело до асиміляції й акультирації. Повернутися на півострів після депортації змогли тільки 16 % греків від кількості депортованих.

І наостанок хочу ацентувати увагу, що Крим – це не територія, це насамперед люди. І якщо ми говоримо про повернення Криму, про його деокупацію, то держава повинна насамперед показати рівне ставлення до всіх спільнот, як мешкають у Криму незалежно від часу їх проживання, їх кількості тощо. Тому що саме це і повага до історії кожної спільноти Криму є однією із заporук деокупації Криму.

О. Г. Бажан. Завдяки Дню Криму у Києві тут об'єдналися представники різних інституцій та громадських організацій. Надаємо слово історикові, дослідникові історії Криму часів Центральної Ради Андрієві Валерійовичу Іванцю, якого ви могли бачити на каналі «Чорноморка», де він розповідав про жовто-блакитні прапори на Чорноморському флоті 1917-18 рр.

А. В. Іванець. Я очолюю Таврійську Гуманітарну платформу і до окупації був ініціатором проекту «Кримський діалог істориків». Тому я хотів би поговорити про деякі історичні аспекти деокупації, про те, що можуть зробити історики для того, щоб процес деінтеграції Криму і його деокупації був більш ефективним і завершився позитивним результатом. Ще в умовах нормального функціонування України, до російської агресії, коли була свобода слова, свобода дискусії, можливість більш-менш широкого доступу до багатьох джерел, можливість вільно використовувати бібліотечні фонди, в Криму все ж таки відчувалося певне нерозуміння між спільнотами, які існували в Криму, і зокрема на історичному ґрунті. Наприклад, така відома класична ситуація, була вже на «русских вторниках», де виступав доцент Таврійського національного університету, мій, до речі, викладач Андрей Нікіфоров і розповідав про Україну, цитую, що «украинцы на 9/10 – это русские, и только 1/10 – это вредоносная этническая мутация украинцев». І це говорила людина, яка постійно працювала з майбутніми випускниками. Про це ми дізналися з інформації ЗМІ. Так само збиралися окремо кримськотатарські історики, не було багато інформації, що вони обговорювали, але сам факт, що є такі угруповання, які збираються порізно, і це було не дуже добре. Тому виникла ідея, створити постійний діалог між істориками різних угруповань, ми такий діалог розпочали між умовно, кримськотатарськими, умовно українськими, умовно російськими істориками Криму. Вивчали досвід іноземний, провели, зокрема, конференцію, на якій, зокрема були присутні палестинські ізраїльтянські історики, курди, вірмени і т. ін. з конфліктних регіонів. Такі діалоги проводилися на базі Таврійського національного університету, університету Кримському індустріально-педагогічному

університеті, де вчилися переважно кримські татари. Такі лекції ..Обирали проблемні теми, визначивши такий формат висвітлення: у нас був один доповідач і два співдоповідачі. Наприклад, у Таврійському національному університеті, коли ми розглядали питання революції в Криму 1917-1920 рр. Потім діалог був із присутніми студентами й науковцями. Й ця форма такого розгляду проблем була успішною й цікавою. На жаль, після анексії така можливість зникла. Ми маємо зовсім іншу ситуацію в Криму. Знаємо, що в Феодосії директора бібліотеки ледь не судять через те, щ в неї знайшли книжку Василя Марочкина про голодомор, моя книжка «Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії», як мені розповідають, у Севастополі із бібліотеки її вилучили. Тобто зник простір для обговорення багатьох суспільно важливих, потенційно конфліктогенних проблем у Криму, тому сьогодні більше відповідальності лягає на тих, хто перебуває на вільній території для того, щоб продовжити вивчення проблемних питань історії Криму, щоб ці питання й результати їх вивчення могли бути донесені і до кримської публіки, і до публіки на материку, і до міжнародної спільноти. Окрім того, що неможливість повноцінно висвітлювати проблеми історії Криму в самому Криму – це проблема для самих кримчан. Ще й Росія -- ми чудово це бачимо, -- в інформаційній війні використовує історію суто інструментально для спроб активізувати свою експансію, тобто на системному рівні. Що ми можемо зробити тут? За останні два роки, в принципі, позитивні тенденції спостерігаються, зокрема, те про що пан Станіслав Кульчицький говорив. Наші інституції тут працюють. Нещодавно журналістка «Крим. Реалії» мене спитала, які ж книжки Вона була здивована, що такий щорічний збірник Інституту історії, України, матеріали конференції були випущені, цей чудовий потужний збірник документи..... ця чудова антологія нашої колеги... можна перераховувати й далі. Позитивно, що Міністерство освіти й науки України за наполяганням Інституту національної пам'яті ввело кримський компонент для викладання в школах, у старших класах.

Але що ще треба зробити? В Криму готується, в 2017 році має вийти академічний курс історії Криму, З огляду на нинішню ситуацію в Криму, ми можемо очікувати, що ціла низка тем там буде висвітлена, м'яко кажучи, не дуже об'єктивно. І це вже відповідальність спільноти істориків, Академії наук України, Інституту історії України. Важливо, щоб такий академічний курс історії Криму, суто науковий, аналітичний, глибокий, створений на основі найсучасніших методик з'явився..... щоб він був

виданий, на мою думку, українською мовою, англійською – для зовнішнього читача, і російською – для зовнішнього читача і частини кримчан. Такий крок є обов'язковим, і чим раніше він буде зроблений, тим більше позитиву матимемо.

Друге, на що варто звернути увагу. Це на нашу політику пам'яті. Тут теж є у нас позитивні зрушення, є цікавість Інституту історії України, який складає певні списки. Але треба допомогти оприятити певні моменти в історії Криму які варто вводити в коло суспільного обговорення на найближчі роки. От, наприклад, зараз складається календар пам'ятних дат на наступний рік. Ціла низка дат історії Криму під час революції є надзвичайно важливими для національного українського процесу розуміння історії Криму і взагалі в історії України. Наприклад, підняття перших українських прапорів теж могло бути відзначеним, зокрема, перших українських прапорів на кораблях Чорноморського флоту, проведення першого Курултаю. Тепер ми визнали Курунтай і Меджліс не просто як політичні органи, а як органи самоврядування корінного кримськотатарського народу. До речі, можу сказати, що в моєму розпорядженні є переклад стенограм першого Курултаю розпорядження, який використовували радянські спецслужби. Він потребує наукової обробки.

Далі. Пан Станіслав Кульчицький сьогодні сказав, що українці не так себе проявили, вони слабко консолідовані у порівнянні з кримськотатарськими. Абсолютно правильно... Але чому це так сталося? Ми мали ситуацію, коли в Криму етнічні українці фактично перетворювались на радянський народ з російською мовою спілкування, з ідеологією Маркса-Енгельса-Сталіна. Отак готували українців, які там перебували, бо не було українських шкіл, не було належної культурної інфраструктури і була ідеологічна обробка. І вже в часи незалежності створилася парадоксальна ситуація: громада етнічних українців виявилася такими пасинками. Бо для місцевої влади вони як спільнота були не дуже потрібні, бо могли змінити розклад політичних сил всередині Криму, і тому серйозної підтримки від влади вони не мали. І водночас вони казали: якщо ви хочете допомогу отримувати, якщо ви не національна меншина. А з другого боку і в Києві не звертали увагу на цю групу населення, бо простіше було якесь політичне питання вирішувати іншими шляхами, а продуманої етнополітики в цьому сенсі не відбувалося. Але тут є і проблема істориків, умовно кажучи, те завдання, яке вони не виконали. Якщо ми згадаємо формулу національних відроджень XIX ст. для Централь-

но-Східної Європи, то перший етап був академічний, а потім уже починався культурницький і політичний. Так от етнічна спільнота українців у Криму досі науково не пророблена, навіть реальна її історія. Наприклад, хто може мені сьогодні на папері показати історію українців у Криму в 1917-1920 рр., коли відбувалися процеси їх самоорганізації?

Зрештою я підтримую пані Маргариту Араджионі в тому сенсі, що має бути дуже виважене ставлення до всіх етнічних груп, які є в Криму. Безумовно, прямий обов'язок української держави, українського суспільства зробити все, щоб захистити інтереси корінного кримськотатарського народу і тут дискусій особливих немає. Але ми мусимо розуміти, що кримських татар в Криму було до анексії приблизно 280 тисяч, і це лише 14% від усього населення. Тому дуже правильно з практичної точки зору бачити й інші групи населення, і українців, і росіян, думати, вибудовувати якусь політику, щоб їх також було простіше пізніше реінтегрувати в український простір.

Тут пролунала цифра, що кримських татар у Туреччині – 5 мільйонів. Ця цифра звучала навіть цього року у виступі одного із заступників міністра. Я розмовляв на цю тему з одним турецьким істориком, запитував, як він оцінює цей факт. Він сказав, якщо поррахувати кількість вихідців із Черкесії, інших кавказьких народностей, і татари вкажуть, скільки їх є, то турків взагалі не залишиться. Тобто насправді вихідців із колишнього Кримського ханства на території Туреччини дійсно дуже багато. Але переписи, де б зазначалося етнічне походження чи національність, у Туреччині просто не проводяться. Тому сказати точно, скільки їх є, взагалі неможливо. Очевидно, що абсолютна більшість вихідців з Кримського ханства є абсолютно асимільовані. Ті, хто асоціює себе безпосередньо з кримськими татарами, об'єднуються в товариства, зокрема в Товариство культури та взаємодопомоги (дернек), і тут не йдеться про мільйони...

Репліка з залу: Тисяч сорок в дернек...

І ще дискусійне питання порушила пані Маргарита Араджионі щодо визнання геноциду кримських татар і тих втрат, яких зазнали під час депортації інші народів. Тільки я би тут трохи розрізняв, останнє є більше злочинами проти людяності, а стосовно кримських татар, це, на мій погляд, справді є геноцидом з огляду на те, що це стосувалося цілої спільноти, цілого народу. Це питання дискусійне, тут треба думати далі, чи є це геноцидом стосовно інших етнічних спільнот, які не є цілісним народом, а етнічними групами, депортованими з Криму.

В. П. Казарин. Я радий, що сьогоднішній день зусиллями моїх колег-науковців з Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка так гучно названий «День Криму в Києві» – ось маємо один захід, який проходить у рамках цього дня, тут, і далі наступний – у стінах Національної Спілки письменників України. Я радий, що сьогоднішня розмова розпочалася виступом кримськотатарського оркестру.

Я хочу не підтримати одну ідею, яка весь час під час виступів озвучується. Я думаю, якщо ми дамо їй розвиватися, вона виявиться для нас небезпечною. Тому мусимо її усвідомити і з нею боротися. По-перше, втрата Криму жодною мірою не була результатом недостатньої уваги київської влади до проблем півострова, фінансування програм. Фінансування було значим – кажу це як у минулому – заступник Голови Ради міністрів Криму, перший заступник голови Севастопольської міської держадміністрації, перший заступник Постійного Представника Президента України в Криму. Одна тільки кримськотатарська тематика мала в загальному більше 1 мільярда гривень, тих гривень, при тому курсі, тих купівельних спроможностях, не кажучи вже про багато інших. Я наведу ще тільки одну цифру: коли був референдум про незалежність України, то якщо в автономній Республіці Крим 54% висловилися за підтримку, то в Севастополі було 57% «за». Здавалося б, парадоксальна цифра: нібито більш проросійський регіон, а 57% -- це стартові тільки можливості тільки на той момент. І з цього погляду втрата Криму 2014 році – це результат звичайної силової воєнної операції. І тут не треба вибудовувати якісь особливі схеми, тому що кримське населення не брало участі в т. зв. референдумі за приєднання до Росії, не було волевиявлення з цього приводу. І те, що потім це було апробовано в Донецькій і Луганській областях, і те, що там це не вийшло, було результатом того, що влада усвідомила необхідність дій у цих умовах. Я знаю командирів тих військових частин у Криму, які буквально до останнього очікували наказу до дії. Наказ так і не надійшов, і сьогодні ми знаємо після оприлюднення стенограми РНБО, де цей наказ тоді обговорювався. Тому тут треба робити якісь інші висновки. По-друге, ми так чи інакше торкаємось проблем кримськотатарського народу і порівнюємо, наскільки вдало чи ні якою мірою він реалізував чи не реалізував свої потреби всередині Криму, українська, російська спільнота Криму і т. д. Я хочу звернути увагу на одну ключову обставину. Кримські татари давно у своїй історії перестали сподіватися на державу, починаючи, очевидно, з періоду Катерини II. Ось

ми говоримо про чисельність кримських татар у Туреччині. Я, наприклад, схилиюся до думки, що ця чисельність сягає десь 4-5 мільйонів, Ясно, що це результат уже змішування. Тому що була перша хвиля еміграції кримських татар під час відомих подій за Катерини II, потім була друга хвиля за результатами кримської війни, коли їх звинуватили, нібито вони не тих підтримували, оскільки в Криму були турецькій війська,, потім після революції 1917 року була третя значна хвиля еміграції, і депортація 1944 року було вже другим радянським виселенням. І в них інакше сформоване внутрішнє розуміння світу і свого місця у ньому. Вони не розраховують на цю державу, на владу, при тому, що вони готові допомогу отримати, але в них інакша внутрішня організація. Говорив мій колега, що потрібно таки нарешті видати системну історію Криму і в цьому зв'язку об'єднатися інститутам, скласти план, отримати фінансування... Чим більше я його слухав його цікавий виступ, тим більше я розумів, що ця історія не вийде ніколи. Ми тут всі тією чи тією мірою історики і знаємо, що всі серйозні історичні багатотомні праці видавалися інакше. Сідала одна людина присвячувала цьому життю і результатом ставала історія, скажімо, Ключевського чи Соловйова, Джорджа (Георгія) Вернадського, видана у Йелльському університеті. В жодні такі колективні проекти я не вірю, тому що має бути фанат, людина віддана цій справі, яка сяде й це зробить. Але зверніть увагу: адже кримські татари це зробили! Возгрін сам один підготував 4-томну історію кримськотатарського народу, ні до кого не звертаючись. Створив працю з відповідним науковим апаратом, з якою можна і сперечатися. Спростовуйте окремі тези, дискутуйте, але це приклад того, що набридло говорити й він сів і створив системну працю. Кримські татари знайшли бізнесменів зі свого середовища, які профінансували видання. Зараз вони готують перевидання цієї праці українською і паралельно хочуть видати англійською мовою такий дайджест цієї праці, не шукаючи фінансування в державних структурах. Пам'ятаю реакцію тодішніх кримських властей, уряду Джарди, а потім уряду Могильова: як так, кримські татари видали свою історію у 4-х томах, вона неправильна, вона спотворює історію Криму, підносить роль кримськотатарського народу, давайте зробимо інакше, тритомну видамо, з нашим розумінням історії. Зібрали колектив істориків, розділили по розділах, але міністр фінансів заявив, що на 3-томник грошей не вистачає, тоді зазвучало: у 2-х томах, але ґрунтовно... зрештою, хоч однотомник... Через 5-6 місяців стало ясно, що вона не вийде ніколи... Оця опора тільки на внутрішню

самоорганізацію, розуміння, що ніхто не буде нам допомагати, якщо ми самі цього не зробимо, воно привело до фантастичного результату після повернення кримських татар до Криму.

Вони мирним способом, не силовим (хоча на початку були й силові акції по захопленню землі) утвердили своє ледь не лідерське положення в кримському соціумі, складаючи всього 13-14% від загальної кількості населення півострова. Тому що вони створили свій блискучий кримськотатарський національний театр і в результаті Аліма Беялова кримськотатарські театральні заслужено обрали головою кримського відділення Спільки театральних діячів України. Вони створили свій симфонічний оркестр, і музичні колективи, котрі приїжджали до Криму на гастролі, обирали партнером для спільного виступу не Кримський симфонічний оркестр, а кримськотатарський оркестр і хор. Джамалу ми всі знаємо, але вони створили ще й цілу плеяду блискучих оперних співаків і ставили оперу на сцені Кримськотатарського театру. Енвер Ізмайлов – віртуоз-гітарист, народний артист України, володар титулу «Золота гітара Європи», на жаль, зараз ми його мало можемо чути, але його знає весь світ. Вони створили провідний на півдні України Кримський державний інженерно-педагогічний університет із дуже сильним складом учених, очолюваних ректором Февзи Якубовим, котрий отримав звання Героя України. На жаль, багато з них нині виїхали в Туреччину та Європу. А ще блискуча плеяда художників, композиторів, з-поміж останніх назву хоча б видатного композитора ХХ ст. Алемдара Караманова. Шкода, що Україна не достатньо його пропагувала. А ще історики, філологи, поети, прозаїки... Видання журналів, створення телеканалу АТР, який у березні 2014 р. був центром діяльності усіх іноземних журналістів всіх відомих телеканалів...

Хочу насамкінець підкреслити, що такої внутрішньої самоорганізації, уміння сподіватися на себе, нам, очевидно, не вистачає. Цей досвід треба було би в них перейняти, інакше висловлена тут пропозиція видання багатотомної історії так і залишиться лише в планах.

П. Вольвач. Ми ставимо за мету побачити майбутнє Криму. Дві тези, які мене до певної міри схвилювали. Перша, яку озвучив професор Станіслав Кульчицький, якого я дуже ціную як визначного історика, але яку я можу спростувати. Цю тезу ми чуємо від усіх: нібито українці не дуже зорганізовані. Я можу дискутувати і з Володимиром Павловичем Казариним: українська влада, на моє переконання, серйозно Кримом не займається. Якби займалася, то Крим був би в складі України. Я 60 років прожив

у Криму і можу про українців Криму говорити зсередини, вони пройшли крізь моє життя, історію, долю, серце і, може, я маю найбільше право говорити про Крим. Бо 60 років віддати цій землі і стати вигнанцем, залишитися без житла і перспектив... Тож я нагадаю вам слова вашого шефа Куніцина на одній з нарад, що українська влада ніколи не займалася Кримом. Хто за час незалежності зустрічався з українською громадою, яка налічувала майже 700 тисяч українців? Лише один Іван Дзюба на посаді міністра культури України зустрівся з українською громадою в Криму, та ще міністр юстиції Василь Онопенко, всі інші – прем'єри, президенти нас обходили, хоч ми намагалися зустрітися з ними. Ми провели 2 потужні конгреси українців Криму, збираючи по 1,5-2 тисячі осіб. Але така деталь: наближалось 60-річчя входження Криму до складу України, але українська влада, історики чомусь не згадували про це. Треба було використати цей момент, адже ми вже відчували, що Крим хочуть у нас відібрати. Ми рік пробивали ідею відзначити цю дату на державному рівні. І тільки публікація мого звернення в газеті «День» допомогла, в останній момент Янукович підписав постанову, але так і не відзначили... Лише з подачі кримської філії Товариства ім. Т. Шевченка ми провели у Верховній Раді 50-річчя. Це втрачені можливості для консолідації, для державотворення. Я, звісно, ціную Володимира Павловича Казарина, але кримська влада не завжди спрацьовувала. Пам'ятаю, за постановою Кабміну за Кучми мали створити 140 українських шкіл. І де вони? І всі київські історики, філологи мовчали з цього приводу. Скільки ми здіймали, перепрошую, галасу, коли нам вдалося створити одну українську гімназію.

Окреслюю проблему для дослідження істориків: це переселення українців після 1954 р., масове, централізоване у перші роки звільнення Криму 1944 р. Я досліджував кримські архіви – там величезна кількість матеріалів, до сьогодні не вивчених. Чи захищена хоч одна дисертація про переселенців? Ми з першого дня проголошення незалежності України очікували на слово українських істориків. І тільки публікація професора Буткевича *Наш український Крим* дещо заповнила цю прогалину. Тому й не дивно, що Таврійський університет став кузнею шовінізму і ми стикалися з такими викладачами, про яких говорив Андрій Іванець. Якщо історія України – як і багато інших дисциплін – викладалися російською, то про яке патріотичне виховання можна було говорити. Тому кадрова політика – передусім. І Володимир Павлович Казарин пам'ятає, як ми з професором Чирвою добилися, щоб на приміщенні Таврійського

університету з'явилася вивіска українською. Крим втратили, бо втратили українського вчителя, українського історика, не було жодного патріотичного ректора згадуваного університету, за винятком директора української гімназії. Тож і треба робити висновки: без вироблення кадрової політики, освітніх програм Крим не зможемо повернути.

О.Г. Бажан. Дякую за емоційний виступ. Треба віддати належне Петрові Вольвачу, що одним із перших порушував цю тему приєднання Криму, його перепорядкування...

Д. С. Гордієнко. Трохи про наш проект. На мою думку, наука має розвиватися вільно, бо лише та наука не спростовується, яка розвивається вільно а якщо це буде державне замовлення, то про рівень уже не йдеться. Пригадую, коли почалася окупація Криму, кілка чоловік зібралася в кабінеті директора і міркували про те, що ми можемо зробити як науковці, члени громадянського суспільства. Тоді я запропонував серію наукових конференцій на тему «Крим в історії України», їх відбулося вже три, і за їх матеріалами видано 2 збірники «Наш Крим» -- не за держкошти, а з власні внески авторів. За цим бачиться особиста позиція науковців, котрі змушені вільно-невільно фінансувати видання; я вкладаю у кілька разів більшу суму, майже всю зарплатню.

Проблема Криму, як не дивно, актуалізувала проблеми інших регіонів – Слобожанщини, Закарпаття, Галичини. Кілька тижнів тому я був у Галичі – там відвертий галичоцентризм, протиставлення Україні. Така проблема існує. Тому що українська історіографія дуже повільно розвивається, і часто в старих схемах. Усі знають відому статтю М. Грушевського «Звичайна схема руської історії». Але це була схема руської історії, де вчений протиставляв ідею цієї єдино руської нації і єдино руської історії. Проте вже у 1-му томі «Історії України-Руси» М. Грушевський чітко окреслив 3 принципові підходи: народ, історія, держава. Власне, там він описує й Крим, включаючи його як територію, бо народ там «ще нічий». Справді, він має рацію, бо за 100 років російської окупації він уже не був ані кримськотатарським, ані українським, ані грецьким, ані російським. Ця проблема існує, і її треба розв'язувати. Власне, сам Грушевський ввів «античний Крим» у схему історії України. Вона абсолютно присутня в українській історіографії як історія України. І в 4-му томі Грушевський ввів «Кримський ханат», тобто вже державне утворення. Так він у схемі історії України показує полідержавність цієї історії. Але далі ця схема не пішла. І що ми маємо на сьогодні? 6-й клас середньої школи: античний

період, Крим присутній, але ті ж греки закінчуються, фактично, за античного періоду, історія греків у схемі історії України закінчується.

От я сам займаюся Візантією, це основна моя тема, але фактично цього періоду в історії України немає. А якщо і є, то тільки у зв'язку з Києвом. І так далі... Знову наголошую: Крим тільки показав... Бо якщо ми візьмемо історію державних утворень на території України, то це буде російська імперія, імперія радянського періоду, Угорське королівство, Чеська республіка, Османська імперія. Бо, знову ж таки, цих сюжетів Османської імперії як сюжетів історії України на сьогодні немає.

У 1990-2000 рр., коли була лібералізація видавничої діяльності, з'являлося багато часописів, збірників, які висвітлювали кримську історію. Я сам брав участь у харківських археологічних експедиціях у Севастополі,.. Всі ці часописи були кримоцентричні, фактично без України, або ж іноді протиставлялися їй. З одного боку, це нібито й добре, але з другого – потрібно, аби був ширший контекст. У Києві таких періодичних видань не було, як і інших регіональних видань, не було й методики загально регіональних досліджень.

Але позитивні зміни є. Протягом цих трьох років я неодноразово був на прямих радіо ефірах, і слухачі в 2014 році запитували: що ви тепер носитеся із Кримом, він не наш, або що він був проти нас. Знову ж таки бачимо, що це міф, пов'язаний із шкільною історіографією, коли козаки нібито тільки те й робили, що воювали з кримськими татарами, а інших стосунків не було. А потім Крим взагалі випав із історії України. Ці стереотипи пов'язані з досі існуючою історіографією, тож є над чим працювати. І працювати не тільки в царині історії Криму, а в царині історії України. Тоді тільки зможемо запобігати сепаратистським тенденціям, коли в нас буде написано історію України наповнену, багатоманітну, цілісну, де існує не тільки український етнос.

У Львові я почув буквально таку фразу: що ми Русь, а то – Україна. Таке протиставлення.

І з приводу, власне, джерелознавчого комплексу. Насправді він досить великий, бо Крим як явище, як територія, як соціокультурна спільнота ніколи не існував ізольовано.

Якщо ми візьмемо сюжет найдревніший: це, як відомо з історії України, кіммерійці, основна територія проживання яких – північне Причорномор'я і знову ж таки – Крим. Або античні колонії. Вони були не тільки в Криму, а й по всьому узбережжю Чорного моря. Можна говорити про один

чорноморський соціокультурний простір – і знову ж таки вони тісно пов'язані з материковою частиною України. Далі – скіфи. Велика Скіфія – це степова Україна, і скіфські могили на Чернігівщині біля Батурина, біля Києва, і уже Неаполь Скіфський – це Крим. Він також не ізольований, а пов'язаний з Україною. Так само сармати, готи, інші етноси, які мешкали на території Криму.

Знову ж таки, кримський ханат – це питання нині дуже актуалізоване, але не забуваймо, що територія Криму – це тільки частина кримського ханату, бо це ще й територія степової України. Про це треба говорити, досліджувати – бо все це історія України. Якщо візьмемо південний берег Криму – це історія Османської імперії. Але ж в Османську імперію входив не тільки південний берег Криму, а й взагалі Чорноморське узбережжя Криму й навіть подекуди Поділля.

І ще такий приклад: кримська війна 1853-1856 рр. Найбільший резонанс викликала в Росії наша наукова конференція з цієї проблематики, зокрема, тема капітуляції Росії у кримській війні. Мені писали, і сам бачив ролик по російському телебаченню, що тут, в Україні, фашистські історики пишуть про капітуляцію Росії... Коли ж ми почали працювати над цією темою, я сам був вражений, бо всі ми мали стереотипні уявлення лише на рівні героїки цієї війни – так ця тема постулювалася. Але ось 2 сюжети. Перший. Виявляється, у цій війні було присутнє українське питання: і воно було присутнє в таборі союзників. Паризьке коло Чорторійського порушувало питання про створення української держави у складі Речі Посполитої. Більше того, Міхал Чайковський створив козацький підрозділ, який вів бої проти російської армії за українську державність. А Адам Міцкевич, якого ми всі знаємо й любимо, у Константинополі формував батальйони проти Росії в кримській війні, там і помер.

І другий – це тексти Тараса Шевченка. Власне, це для мене відкриття, про що й писав в одній своїй статті про Шевченка і кримську війну. Я проглянув усю бібліографію, доти ніде не було публікацій на цю тему. А в Шевченка цей сюжет присутній: і в поезії, і в прозі. Йдеться про знаменитий вірш «Слава», кілька варіантів якого ми опублікували. Якщо для Росії, попри поразку, це був міф «славы русского оружия», то для Шевченка Севастополь – це місто втрати цієї слави, заснованої на крові. Бачимо абсолютно інший текст – якщо дивитися з точки зору історії України.

В.П. Казарин. 60% рядового складу російської армії в Севастополі – це були етнічні українці...

Д.С. Гордієнко. Та ще постачання армії – з України.

Цей проєкт ми продовжимо наступного року: плануємо у жовтні провести наукову четверту міжнародну наукову конференцію «Крим в історії України», присвячену 100-річчю проголошення Кримської Народної Республіки – теми, також ще не артикульованої в історії України. Ми знаємо, що в русі поневолених Москвою народів Європи «Прометей» це питання порушувалося неодноразово. Були перемовини між українською і кримськотатарською еміграцією: як поєднати в одній державі два політичні утворення. Тому, власне, в тексті української історіографії і присутні кримські сюжети. Їх треба виокремити, доповнити новими джерелами, переосмислити й показати всі контексти, бо їх дуже багато: і західноєвропейський, і, скажімо, кавказький, а ще ніжинські й галицькі вірмени, і київські, і греки, які пішли звідти. Такі сюжети існують ізольовано, їх треба поєднати в одну схему історії України.

От всі знають «Бахчисарайський фонтан» Пушкіна, але чомусь мало знають «Бахчисарайський дворець» Лесі Українки – а це ж інші інтерпретаційні коди...

Л.Б. Танашинська. Саме тому в презентованій сьогодні антології «Крим, який ми любимо», творчість Лесі Українки представлена так широко...

О.Г. Бажан. На підсумок хочу заакцентувати увагу на правильності слів директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Г. В. Папакіна щодо Криму: або ми беремо його силою, або мусимо «купити». В якому сенсі? Проведенням реформ, щоб показати демократичний клімат і високий матеріальний рівень життя. Завдання істориків, інтелектуалів і всіх, хто займається історією України, – забезпечувати реальну інтелектуальну інтеграцію до Криму: ми повинні накопичувати знання, публікувати наші праці, пропагувати їх і просувати у Крим через «Крим. Реалії», доступні на півострові, а також інші мас-медійні засоби. Тому те, що сьогодні проводиться «День Криму в Києві» -- а приводом цього стала антологія «Крим, який ми любимо» -- це спроба через книжки формувати український образ Криму. Вони якраз нам і допомагатимуть у цій гібридній війні з Росією, про що говорив Андрій Іванець. Це наше дієве спростування проєкту «Кримнаш». І правильно зазначив Петро Вольвач, що нам треба робити історичні висновки з того, що сталося і що відбувалося в Криму у той чи той період часу. Скажімо, так склалося, що було 2 спроби українізації Криму. Пер-

ша – це з 1954 р. до розвалу Радянського Союзу, і друга – це вже 1991 р. із здобуттям Україною незалежності. І першу, і другу ми програли. У якому сенсі? Можливо, як сказав Станіслав Кульчицький, тому, що українське партійне керівництво не бажало цим питанням займатися – і Петро Вольвач про це писав, і в нашому щойно виданому збірнику «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940-2015)» зазначено, що проводилася дуже м'яка українізація. Правильно було сказано, що як тільки батьки отримали право обирати мову навчання своїх дітей, так відразу ті 3 українські школи, які існували в Криму на 1960 рік, на 1970-й перетворилися на одну. Тому ми повинні працювати і в тому сенсі, щоб тримати тонус, градус, відгукуватися на кожну подію в Криму. Не тільки на чергові арешти нібито «українських диверсантів» -- а виявляється, це інтелектуали, наші колеги, які друкувалися в наших виданнях і їх вираховували як неблагонадійних. Ми повинні шукати приводи, бо проблема в тому, що Росія справді займається масовано пропагандою системно – як на Донбасі, так і в Криму, створюючи міфи, намагаючись спростовувати статус своїх квазі-держав, які нібито ні до чого не зможуть призвести, конкретними діями. Згадаймо постановочний похорон Мотороли – але ж це треба було організувати, як і роботу їхніх квазі-міністерств... Володимир Павлович Казарин говорив про багатотомну історію Криму. Але ж вона вийшла 2015 року – зі своєю специфікою...

Репліка з залу. Це було популярне видання...

О.Г. Бажан. У таких проектах ми не обійдемося без великої кількості істориків, котрі будуть заповнювати ці шпаринки по кожному періоду. Бо сісти одній людині й написати – це або компіляція, або малий сюжет. І ось тут Міністерство освіти й науки України й Міністерство інформполітики України мали би долучитися й забезпечити якісь дослідницькі гранти, бо в такому разі – заради справедливої історії доведеться їхати й до Туреччини, Велике завдання покладається на Міністерство окупованих територій, бо правду каже Петро Вольвач, що з людьми, котрі переселилися й котрі ідентифікують себе з Україною, треба працювати. І звичайно, мас-медіа. Колись на прямому ефірі мене запитали: чому ви досі мовчали про Крим, а тепер, коли він не наш і нас зрадив, ви б'єте на сполох. Тому що для медіа це було раніше нецікаво, вони шукали інших інформаційних приводів. Тому закликаю створювати інформаційні приводи й для мас-медіа нашими публікаціями, такими ось зібраннями. Хочу зазначити, пане Петре, що цей Круглий стіл – не перший. Подібний

відбувся в Інституті українознавства при Міносвіти. Можливо, немає координації, але такими малими колективами ми створюємо месиджі для того, щоб нам об'єднуватися, озвучувати проблеми й дискутувати.

А.В. Іванець. Навіть одна публічна лекція створює те поле, яке інформує громадськість. Наша гуманітарна платформа провела цього року лекції про Крим у багатьох містах України і реакція суспільства й мас-медіа була позитивною. А ще відбувся марафон «Українське море» на одному з телеканалів.

Л. Б. Тарнашинська. Ми теж доклали всіх зусиль, щоб події «Дня Криму в Києві» широко пройшли по мас-медіа...

О. В. Богомолів. Тут серед інших, прозвучала дуже цікава концепція про регіональні дослідження. Коли ж ми говоримо про гібридну війну, наша відповідь, на мою думку, має бути асиметричною. Чому саме? Якщо ми будемо повторювати крок у крок те, що зробили росіяни, нічого не досягнемо. Хочу привітати організаторів цього Круглого столу, що вони зробили абсолютно правильний асиметричний крок – зустріч, фактично семінар між людьми, які знають одне одного й більшість навіть працює в одному будинку. І чому саме має бути координація? Все, що зробила нинішня Україна для ствердження своєї українськості, ствердження України в Україні, вона зробила зусиллями волонтерів. Зараз у нас уся країна – волонтери. Навіть на державних посадах, якщо людина туди йде не за зарплату чи хабарі, а з любові до України. Це єдиний ефективний рецепт. Тож дії мають бути асиметричними. Жодна координаційна рада не зробить того, що зроблять зусилля кожного з нас, ідучи один одному назустріч. Має бути середовище, посилення комунікації. Головне, що ми почули одне одного.

Л.Б. Тарнашинська. Дякую всім за цікаві виступи, обмін думками й планами. Сподіваємось, що наші зусилля не виявляться марними, і деокупація Криму – це зовсім недалека наша перспектива. Ідеї є, тож до наступних зустрічей...

Матеріали Круглого столу підготували
Юлія Григорчук,
Людмила Тарнашинська

Учасники Круглого столу

Зміст

Маєстат сонячного півострова: Кримський профіль України	3
День Криму в Києві. Довідковий прес-реліз.	35
Крим: ретроспективи й перспективи (матеріали Круглого столу) . . .	38